

A HOLOKAUSZT 60. ÉVFORDULÓJÁRA

SZITA SZABOLCS

A MUNKASZOLGÁLAT MAGYARORSZÁGON 1939–1945

Magyarországon 1919-ben olyan, alapjában feudális-konzervatív kormányzati forma jutott hatalomra, amelynek ideológiájában, a nacionalizmussal szerves összefüggésben, az antiszemitizmus kezdettől fogva jelen volt. A Horthy-rendszer politikai antiszemitizmusa sajátosan nyilvánult meg. A rezsim berendezkedését zsidóellenes kilengések kísérték, s a továbbiakban is a zsidó állampolgárok háttérbe szorítására törekedett a közvetlen politikai, illetve az értelmiségi és közigazgatási pályákon. A harmincas évek végéig azonban életüket nem veszélyeztette, sőt a nagytőkés zsidók még meg is szilárdíthatták pozícióikat.

A rendszer politikájában, publicisztikájában viszont a „zsidókérdés” és „megoldása” – a szociális bajok egyik fő forrásaként megjelölt trianoni békeszerződés mellett – úgy jelent meg, mint az ország egyik legfontosabb szociális problémája.

A tanácsköztársaság után hatalomra került magyar ellenforradalmi rendszer a különítményesek „kilengéseit” követően az antiszemitizmust a hivatalos politika rangjára emelte. Ez állt érdekében az úri társadalom azon rétegeinek, amelyek a társadalmi-gazdasági szerkezet sajátos magyarországi torzulásainak megőrzésére, a faji-nemzeti alapra épülő látszattmegoldásokra törekedtek. E politika jegyében minden haladó eszmét, demokratikus törekvést a „magyar néplélektől idegen zsidó mételty”-nek minősítettek. Az antiszemita hullámhoz „igazolásra” is szükség volt.

A forradalmakért, az 1918–1919. évi összeomlásért a szélsőjobboldali irányzatok az egész izraelita felekezetet akarták bűnbakká tenni. Ez nem sikerült. A forradalmi mozgalmak vezetői és résztvevői között ugyan nagy számban voltak zsidó származásúak, ám őket közelről sem lehetett azonosítani a vallásos zsidósággal, az izraelita felekezettel. Ide tartozik, hogy több zsidó csoport jelentős összegeket adott Horthy Miklós fővezér Nemzeti Hadseregének, az 1919 nyarán létrejött Magyar Zsidók Országos Szövetsége (az izraelita irányzatok közös képvisellete) pedig támogatta Horthy kormányzóvá választását.

A „zsidókérdést” azért teheték fokozatosan széles rétegek tudatában az egyik központi társadalmi problémává, mert a két világháború közötti Magyarországon általában, a gazdasági válság következtében pedig különösen a középrétegek, főként pedig vezető, hangadó részük, a dzsentroid „úri magyar középosztály” helyzete súlyos és perspektívátlan volt. Ennek megfelelően vetette fel a zsidókérdés „intézményes és sürgős megoldását” először 1920 augusztusában Budavári László képviselő a nemzetgyűlésben.

Az országosan erős, gerjesztett antiszemita hangulatot és törekvéseket az értelmiségi túltermelés, az elszakított területekről érkezett menekültek miatt leginkább az egzisztenciális okok erősítették. A zsidók egyetemi felvételét korlátozó törvény,¹ az 1920. szeptem-

¹ 1920:XXV. tc. A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról. Magyar Törvénytár. 1920. évi törvénycikkek. Budapest, 1921. 145–146. o.

ber 26-án elfogadott „*numerus clausus*”, miután a köztisztviselők és a pedagóguspályáról gyakorlatilag már kizárták a zsidókat, lényegében elzárta előlük a szabad értelmiségi pályákat is. A XX. század, az első világháború utáni Európa első zsidótörvényével a „zsidókérdés” jogilag is a hivatalos politika szférájába terelődött Magyarországon. De a jogfosztás jogi megfogalmazásával már 1919-ben találkozunk: a szerveződő „nemzeti” hadsereg a „megbízhatatlanok” közé sorolta a zsidókat. Nem katonai szolgálatban; hanem munkásalakulatok keretében kívánta őket foglalkoztatni.²

A Horthy-rendszerben az 1930-as évektől a fajelmélettel ötvöződő antiszemitizmus azt a célt szolgálta, hogy tévútra tereljék a kispolgárság, valamint a falusi és a városi – sokszor nyomorgó, elmaradott – tömegek antikapitalizmusát, és segítsék a politika lényegi kérdéseiben állást nem foglaló tömegbázis kialakítását. 1938-ig újabb zsidótörvényeket nem hoztak. A „*numerus clausus*” módosították, de a törvény szellemi üzenete, lényege változatlan maradt. A harmincas évek gazdasági válságával, a Hitler-fasizmus hatalomra jutásával, a revíziós igények kielégítése reményének elmélyülésével ismét előtérbe került a „zsidókérdés”.

Az ország vezetői és a nacionalista közvélemény Magyarország területi igényeinek érvényesítését mindinkább a német katonai akciókkal legalábbis párhuzamos politikától várták. A nemzetiszocializmus nyomulása Közép-Kelet-Európában kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy a magyar kormányzat is a zsidókat származási alapon hátrányosan megkülönböztető törvényhozás útjára lépjen.

1938. március 5-i győri beszédében Darányi Kálmán miniszterelnök öt esztendőre szóló, egymilliárd pengős beruházási programot jelentett be. Egyúttal megígérte „a magyarság élettérkévei” és a „szociális aránytalanságok helyrehozatala” jegyében a „zsidókérdés törvényes és tervszerű” rendezését.³ A következő hetekben-hónapokban a magyar képviselőházban az ország akkori lakosságának 5,1 %-át kitevő zsidóság – a magyar társadalom kulcskérdésének beállított – sorsa „intézményes rendezését” tárgyalták. Közrejátszott, hogy a március 12-én történt Anschluss révén a hitleri Németország Magyarországgal szomszédos állam lett. A nemzetiszocialista ideológia antiszemita propagandája felerősödött hazánkban, felszította az itteni hivatalos „fajvédelmi” törekvéseket is.

„A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló első zsidótörvényt (1938: XV. tc.) Magyarországon 1938. májusában fogadták el. Ez 6 %-ra korlátozta a részben már ekkor „faji alapon” zsidóknak minősítettek számarányát az egyes értelmiségi foglalkozási ágakban. A törvényekben foglalt vallási diszkrimináció hatályon kívül helyezte az állampolgári jogegyenlőség elvét. A korlátozások alól mentesültek az izraelita hadirokkantak, a hősi halottak özvegyei és gyermekei, valamint akik 1919. augusztus 1-je előtt tértek át más bevett vallási felekezetbe. A törvény megjelenésekor már Imrédy Béla volt a miniszterelnök.

Augusztus 23-án, a kisantanttal való megegyezés, a fegyveres erőszak elvéről való lemondás deklarálása nyomán Magyarország visszanyerte fegyverkezési egyenjogúságát. Imrédy – németországi látogatásának tapasztalatai alapján – szeptember 4-i kaposvári látogatásakor már felvázolta egy új katonai szolgálat, a munkaszolgálat körvonalait és célját.

² Pataki István: *Az ellenforradalom hadserege, 1919–1921.* Budapest, 1973. 83., 116. o.

³ A „győri” hadsereg-fejlesztési programról lásd *Dombrády Lóránd: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés, 1938–1944.* Budapest, 1981. 7–18. o.; *Dr. Molnár Ernő: Győr munkásmozgalma a II. világháború idején, 1939–1945.* Győr, 1984. 23–26. o.

December 7-én Bartha Károly honvédelmi miniszter benyújtotta a honvédelemről szóló törvényjavaslatot. Ez nemcsak az általános hadkötelezettség alapján kötelező honvédelmi nevelést (a leventekötelezettséget) írta elő a 12. életévtől, hanem számos ponton következményeiben alapja lett a kivételes hatalom bevezetésének és gyakorlásának, a szabadságjogok további korlátozásának.

A honvédelmi törvény értelmében honvédelmi munkára volt kötelezhető minden, 14–70 életéve közötti személy, (ideiglenes) honvédelmi célú használatra igénybe vehető volt minden ingatlan és jármű. A „totális, korszerű háború sikerét” előmozdítani szándékozó kerettörvény (1939:II. tc.) tette lehetővé, hogy a fegyveres szolgálatot nem teljesítő magyar állampolgárok „közérdekű munkát” végezzenek: a 87–94. paragrafus a rögzítette a „honvédelmi munkakötelezettség”, 230. paragrafus pedig a „közérdekű munkaszolgálat” fogalmát és követelményeit.⁴ Az utóbbi szerint a katonai szolgálatra végleg alkalmatlannak osztályozott minden magyar állampolgár ifjú, annak az évnek a január hó 1. napjától, amelyben a 21. életévét betölti, annak az évnek a december 31. napjáig terjedő időben, amely évben a 24. életévét betölti, egy ízben, három hónapot meg nem haladó időtartamra terjedő, munkatáborban teljesítendő közérdekű munkaszolgálatra kötelezhető.⁵

Szinte ezzel egy időben került a törvényhozás elé „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló törvényjavaslat. Ennek alapján jelent meg 1939. május 5-én az 1939:IV. tc., az úgynevezett második zsidótörvény, amely fokozottan magán viselte a fajelmélet jegyeit. Kiszélesítette Magyarországon a zsidónak minősülők körét; a törvény alapján zsidónak volt tekintendő, aki vagy saját személyében zsidó, vagy egyik szülője vagy két nagyszülője zsidó. Tovább korlátozta (egyes területeken megtiltotta) értelmiségi foglalkoztatásukat, illetve gazdasági tevékenységüket. Visszaállította az egyetemi numerus clausust.

A zsidóknak korlátozta a választójogát, megtiltotta állami tisztségek viselését, a magyar állampolgárság megszerzését. Az utóbbi a visszacsatolt területek zsidóságára nézve is súlyos következményekkel járt.

Közvetlenül az első zsidótörvény után 16 000, a második alapján 1940. december 31-ig 50 772, 1941. június 30-ig újabb 8678, értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidót bocsátottak el. 1942. december 31-ig Magyarország zsidó lakosságából 220 896 családfőt és eltartottat sújtottak a „korlátozó intézkedések” – ennyi volt az elbocsátottak és családtagjaik száma.⁶ A második zsidótörvény következményeként egy erkölcsileg is igen veszélyes korrupciós folyamat indult meg.

A zsidótörvények másodrendű állampolgárokká degradálták a magyar állampolgárok egy részét. A második zsidótörvény érintette a „politikamentes” hadsereg felső vezetését, tisztikarát és fejlesztését is. Állást kellett foglalni a zsidók hadseregen belüli szolgálatáról és alkalmazásáról, le kellett folytatni a származásigazolási eljárásokat. A

⁴ 1939:II. tc. „a honvédelemről”. Magyar Törvénytár. 1939. évi törvények. Budapest, 1940. 6–128. o. – A közérdekű munkaszolgálat azokra terjedt ki, akik fegyveres katonai szolgálatra alkalmatlannak minősültek. Az ide behívottak honvédegyéneknek számítottak, s katonai parancsnok által vezetett, katonailag szervezett munkasalakulatok zárt kötelékében eleinte háromhavi szolgálatot teljesítettek.

⁵ A honvédelmi munkakötelezettség és a munkaszolgálat különbözőségét, jogi értelmezését *Fehér József* A munkaszolgálat jogi története c. tanulmánya tárgyalja. Holocaust Füzetek 2. sz. 19–20. o.

⁶ *Lévai Jenő*: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Budapest, 1946. 74. o. (A továbbiakban: Fekete könyv.) A létfeltételek változásáról lásd *Karády Viktor*: A magyar zsidóság helyzete az antiszemitizmus törvények idején. *Medvetánc*, 1985. 2–3. sz. 41–90. o.

„zsidókérdés megoldása” a hadseregen belül azoknak kedvezett, akik arra törekedtek, hogy a „zsidónak tekintendőket” – német mintát követve – kirekesszék a hadseregből és munkásalakulatokba osszák be. (1939-ig a zsidó hadkötelesek is fegyveres szolgálatot teljesítettek, ám az úgynevezett védett fegyvernemekhez, alakulatokhoz – repülőök, híradósok, határvadászok stb. – nem kerülhettek. A magyar fegyveres erők 102 007 főnyi legénységében ekkor 2292 zsidó – 2,24 % – teljesített tényleges szolgálatot.⁷⁾

A közérdekű munkaszolgálatot az 5070/1939. ME. sz. kormányrendelet hozta létre. Ennek alapján építették ki a „kmsz” katonai vezető kereteit, állították fel a „m. kir. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljakat” és dolgozták ki a munkaszolgálatl foglalkozó 1941. és 1942. évi hadkötelezettségi rendelkezések.

A közérdekű munkaszolgálatnak 1939. július 1-jei hatályba lépésekor nem volt diszkriminációs jellege. A munkaszolgálatosoknak külön sorozóközpontban kellett jelentkezniük. 15-én az első bevonulók megkezdték szolgálatukat. Azokba a táborkba vezényelték őket, amelyek nyolc hadtestparancsnokság területén a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak keretén belül működtek. A besorozottakat századokba csoportosították, a századon belül szakaszokat alakítottak ki.⁸

A hadtestek és a munkaszolgálatos zászlóaljak 1939-ben és 1941-ben

Hadtest száma	A munkaszolgálatos zászlóalj száma és állomáshelye ⁹	
	1939-ben	1941-ben
I. Budapest	I. Budapest, Soroksári út	I. Budapest, Hajógyári sziget
	IX. Esztergom, Kenyérmező	IX. Esztergomtábor
II. Székesfehérvár	II. Komárom, II. sz. erőd	II. Komárom
III. Szombathely	III. Pápa, Lovassági barakkok	III. Kőszeg
IV. Pécs	IV. Mohács	IV. Mohács
V. Szeged	V. Hódmezővásárhely	V. Hódmezővásárhely
VI. Debrecen	VI. Hajdúböszörmény	VI. Szolnok
VII. Miskolc	VII. Pétervására	VII. Pétervására
VIII. Kassa	VIII. Kassa, Zrínyi u.	VIII. Kassa barakkok
		X. Nagybánya ¹⁰

⁷ Lásd *Szakály Sándor*: A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon. In: *Uő*: Hadsereg, politika, társadalom. Válogatott írások. Budapest, 1991. 48–65. o.

⁸ Egy zászlóalj alárendeltségében négy század (legénysége egyenként 225–250 fő) tartozott. Csoportfőnöki hatáskörrel ekkor rendszeresítették a Honvédelmi Minisztériumban a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF) állását is.

⁹ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) HM Eln. 1. a. 19 045/1941.

¹⁰ Az észak-erdélyi területi visszacsatolás után újonnan felállított IX. kolozsvári hadtestnél a munkaszolgálatos zászlóaljakba behívott, fegyveres szolgálatra alkalmatlanokat valóban közérdekű munkán dolgoztatták. A kormány azonban hamar túlterjeszkedett a törvényalkotás eredeti célján. Az előkészítéskor szó sem esett arról, hogy a közérdekű munkaszolgálat teljesítésére a munkatáborokat katonai módra kell megszervezni. Arról sem, hogy katonai irányítás alá kell helyezni, illetőleg, hogy a munkaszolgálatosok katonai fegyelmi és büntetőszabályok alá kerülnek. Ezekkel a megoldásokkal a katonai kormányzat tulajdonképpen előkészületeket tett arra, hogy a munkás zászlóaljakat bármelyik alkalmas pillanatban a hadsereg szervezetébe integrálja, s a munkaszolgálatosokat az ország védelmi képességét növelő munkavégzés helyett közvetlenül a hadsereg igényeit kielégítő munkaszervezetként használja fel. Kizárólag zsidókat foglalkoztató munkaszolgálat létesítésére még nem került sor.

A munkaszolgálat és a megkülönböztető rendelkezések alá eső magyar állampolgárok körének bővítéséhez kedvező légkört teremtettek a német imperializmus terjeszkedése következtében elért – s ezt közvetve elősegítő, sőt bizonyos értelemben meg is testesítő – területi „visszacsatolások”. Hatásuk tovább erősítette Magyarországon a korlátlan, feltétlen németbarát politikát követelő és követő irányzatokat. Az országgyűlésben tovább nőtt a szélsőjobboldali pártok nyomása. A tisztikarban pedig – a kezdeti német hadi sikerek folytán – azoknak bázisa és befolyása szélesedett, akik példaképnek tekintették a német hadsereget, mintának a nemzetiszocialista „megoldásokat”.

A Honvédelmi Minisztériumban több értekezlet is foglalkozott a „zsidókérdéssel”. Az első lényegesebb szabályozás az 1939. évi IV. törvénycikk rendelkezéseinek „a m. kir. honvédségen belül való mikénti” végrehajtásáról szóló utasítás¹¹ (HM Eln. A.-1939. I. – 26 149.) volt. Ebben rögzítették, hogy az 1939. évi IV. törvénycikk szerint zsidónak minősülő egyének a jövőben nem kaphatnak tiszti, altiszti, tisztes rendfokozatot. A zsidók ekkor – a védett alakulatok kivételével – még fegyveres szolgálatot is teljesíthettek, de kizárólag alosztályoknál, arcvonalszolgálatot. Az utasítás megjelenése után egy átmeneti szakasz figyelhető meg. Több, a diszkriminációt szolgáló intézkedés született ugyan, de a zsidók helyzete mind a honvédségben, mind a munkaszolgálat rendszerében 1941 áprilisáig lényegében változatlan maradt.

1939-től mind nagyobb számban alakultak a hadsereg „tömegmunkaerő-szükségletének” kielégítését szolgáló (úgynevezett volt trianoni magyar és nemzetiségi) munkásszázadok és kisegítő (zsidó) munkásszázadok. 1940 nyarának elejétől pedig mindazokat a zsidókat, akiket a honvédség katonai szolgálatra nem vett igénybe, „munkáskülönítményekbe” kellett beosztani. A munkásszázadokba sorozottaknak puská helyett lapátot és csákányt adtak „szabványos fegyverként”. Egyenruha tekintetében az egyetlen különbség az volt, hogy zubbonyuk hajtókáján zöld szövetből vagy lemezből készült „M” betűt viseltek a munkaszolgálat jelzésül.

A „munkáskülönítmények” azonban már nem az 5070/1939. ME. sz. kormányrendelettel létesített közérdekű munkaszolgálatos egységek voltak, hanem megkülönböztetett (akkor átmenetileg „különlegesnek” nevezett), zsidó legénységű munkásszázadok. 1940 júliusában már 60 ilyen század állt, számukat rövid idő alatt 90–100-ra akarták emelni.¹² Ezekben a hetekben a honvédség munkaszolgálatra hívta be azokat az 1901–1919. évfolyamú zsidó vallásúakat, akik sorozáson voltak, de katonai szolgálatot még nem teljesítettek. (Ősztől a zsidó újoncokat kizárólag munkaszolgálatra osztották be.) Így állt elő a paradox helyzet: 1940-ben és 1941-ben, a megszállások alkalmával a zsidó vallásúak egy kisebb része – főleg a szakmával rendelkezők – a honvédségnél, nagyobb része munkaszolgálatos alakulatnál szolgált.¹³

¹¹ „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. (Szerk. és bevezető tanulmányt írta *Karsai Elek*.) Budapest, 1962. I. k. XXIII., 78–79. o.

¹² „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. XXVI., 142–143. o.

¹³ Az 1945 előtti katonai munkaszolgálat forrásanyaga egyenetlen, a dokumentáció nagyobb és fontosabb része Budapest ostroma idején elégett. A megmaradt iratanyag – különösen az 1944. és 1945. évekre vonatkozó – rendkívül hiányos. Legnagyobbbrészt a Hadtörténelmi Levéltárban található.

A zsidó munkaszolgálatról kevés publikáció jelent meg Magyarországon. 1945 és 1948 között leginkább Lévai Jenő érintette köteteiben. A kor hangulatában, a közvetlen élmények hatása alatt tucatnyi visszaemlékezés is napvilágot látott. Több változó színvonalú munka ölelte fel 1945 után a szerbiai munkaszolgálat és a bori munkaszolgálatosok Magyarországra való visszavonásának tragikus történetét.

Kényszerű, hosszabb hallgatás következett, majd 1962-ben a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (MIOK) kiadta a Fegyvertelen álltak az aknamezőkön c. dokumentumválogatást. A kétkötetes munka a téma

Sok munkaszolgálatos századot erdőirtásra, majd erődbontásra a román határra vezényeltek. Földutakat javítottak, közúzeléket terítettek. Repülőterek építkezésein, karbantartásán dolgoztak (Tapolca, Veszprém). Másutt utakat, műtárgyakat építettek, mocsaras területek vízelvezetését végezték, a Zagyvánál folyószabályozási munkákat. Alkalmanként nagybirtokokon, befolyásos katonai személyiségek rokonai, ismeretségi körének gazdaságában mezőgazdasági szezonmunkákat teljesítettek.

A munkafeltételek még meglehetősen tűrhetőek voltak, és a munkaszolgálatosok az ez idő tájt egyre szélesedő antiszemitizmust, a rendőrhatalom stb. üldözését tekintve – a honvédség tagjaként – bizonyos védelmet élveztek.

A hadseregben belüli megkülönböztetés a megbízhatatlannak, a rendszerre veszélyesnek minősített állampolgárokat is érintette. Az 1940. júniusi részleges mozgósításkor részben katonai, főként azonban munkaszolgálatra hívták be a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek több száz funkcionáriusát. A szeptemberi erdélyi „bevonulással” összefüggésben újra több ezer szervezett munkás kapott behívót. A részben származás okán is behívtak többségét – a baloldali magatartásuk miatt korábban elítélteket vagy a feketelistán szereplőket – nem csapat-, még csak nem is munkaszolgálatra osztották be, hanem az újonnan szervezett „B” munkásszázadokba. Sárvárott, az Alsódabas (ma Dabas) melletti Gyónon és másutt sebtében táborkülönményeket állítottak fel. A sárvári „B” században 350 ember volt, közülük kétszázat szociáldemokrataként, a többi kommunistagyanúsként tartották számon.¹⁴

1940 novemberében a parlamentben követelték, hogy a zsidó munkaszolgálatosok megkülönböztetésként sárga, ne pedig nemzetiszínű karszalagot hordjanak. Mivel azonban a nyári mozgósításkor felállított 260 munkaszolgálatos században szolgálatot teljesítő 52 000 zsidót ebben az időben többségében leszerelésre készítettek elő, a sárga karszalagok ügye egyelőre lekerült a napirendről. Több helyütt viszont – „helyi kezdeményezésre” – megfosztották őket a sokszor saját költségükön rendbe hozott honvédségi egyenruhától. A továbbiakban arra kényszerültek, hogy saját polgári ruhájukat hordják. Nemsokára a

---

megközelítéséhez nélkülözhetetlen. A munkaszolgálatos számadatokhoz (különösen az 1944. évre tekintve) A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944 c., 1968-ban megjelent válogatásban találunk dokumentációt.

Közben gazdag munkaszolgálatos memoárirodalom jelent meg Izraelben. Ezek a kötetek hosszú időn át a magyar nyelvű könyvkiadás gerincét képezték. Az 1980-as években Budapesten két kiadásban is közzétették az Egy szerencsés munkásszázad c. kis memoárkötetet, mely számos adalékot szolgáltatott. A téma komplexebb megközelítéséhez, a magyar gazdaság militarizálása, a háborús munkaerő-gazdálkodás problémakörében *Dombbrády Lóránd* A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1933–1944 c. kötete jelentős forrás.

A Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ a Holocaust Füzetek 14 számában, az 1994-ben kiadott füzet sorozatában; Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok Magyarország 19 megyéjének levéltáraiból. Szerk. *Ságvári Ágnes*) visszatérően foglalkozott a munkaszolgálat témájával, iratanyagával. Egyidejűleg megindította a Hadtörténelmi Levéltárban a munkaszolgálat iratanyag teljes körű feltárását és másolását. A projekt támogatásáért dr. Szijj Jolánt, a Hadtörténelmi Levéltár igazgatóját illeti köszönet.

A témát vizsgáló tudományos közlemények közül kiemelendő *Gazsi József* Politikai megkülönböztetés a Horthy-hadseregben 1919–1945 c. (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1972. 3. sz. 505–543. o.) és *Fehér József* A munkaszolgálat jogi története (Holocaust Füzetek 2. sz. 19–25. o.) c. tanulmánya. Figyelemre méltó *H. Elek Mária* A női munkaszolgálat 1945. október 15-e előtt (Holocaust Füzetek 1996. 5. sz. 43–45. o.) c. közlése.

A munkaszolgálatos iratanyag nagy hiányait már előzőleg érintettük. További gondot jelent, hogy a korábbi évtizedekben a fennmaradt dokumentáció is hányattatásokat szenvedett. Számos ügyirat kiemelték eredeti őrzési helyéről, vagy egyes lapok, iratrészek elváltak, elkerültek az eredeti ügydarabtól. Ez a datálásnál visszatérőleg komoly nehézséget okoz.

¹⁴ „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. XXVIII.; *Pintér István*: A Szociáldemokrata Párt története, 1933–1944. Budapest, 1980. 259., 418. o.

legkülönbözőbb ruházatban vonultak ki munkára az „Ásó, csákány vállamon, szívemben a bánatom” kezdetű „hazafias” munkaszolgálatos menetinduló dallamára.

1940. december 2-án a tényleges szolgálatukat teljesítő zsidó közérdekű munkaszolgálatosokat elkülönítették a többi közérdekű munkaszolgálatostól. A közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljok 3. és 4. századát vegyes (zsidó) munkásszázadokká szervezték át,¹⁵ jöllehet a közérdekű munkaszolgálatról szóló 5070/1939. ME. sz. kormányrendelet semminemű faji vagy felekezeti megkülönböztetésre nem hatalmazta fel az illetékes katonai szerveket. Az átszervezés jogalap nélkül, „belső adminisztratív intézkedésként” jött létre. Új módokat nyújtott a „külön bánásmódra” a munkavégzés, az ellátás és a fegyelmezés terén.

A kirekesztés útján már nem volt megállás. Újabb átszervezések indultak. 1941. április 19-én a zsidó munkaszolgálatosoknak elrendelték a sárga karszalag kötelező viselését.¹⁶ További, sokszor öncélú és sok adminisztrációval járó intézkedések révén kialakult a munkaszolgálatnak 1944 végéig, 1945 elejéig fennállt rendszere, ami a következőképpen tagolódott: katonai munkaszolgálatos századokban szolgáltak a nemzetiségiek, kisegítő munkaszolgálatos századokban a zsidók és az 1941 áprilisától létesült különleges munkaszolgálatos századokban a politikailag megbízhatatlanok. Az utóbbiakba kerültek (névjegyzék alapján már 1942 tavaszától) a behívott szakszervezeti vezetők, szociáldemokraták funkcionáriusok, minden olyan személy, aki a rendszer szempontjából veszélyesnek minősült. A munkásszázadba behívás elérte a görögkeleti lelkészeket, köztük Terzin Lázár szentendrei egyházmegyei felügyelőt, Popovics Lázár lippói pópát és az ország területén már régóta élő, szerb származású magyar állampolgárokat.¹⁷ Tervezték a munkaképes cigányok behívását is.¹⁸

Egy-egy kisegítő munkaszolgálatos század legtöbbször 220 tagú volt, ebből az örseget, adminisztrációt ellátó ún. keret húsz főnyi. A keret tagjait oktató úrnak kellett szólítani. A nemzetiségi munkásszázadok legénységi állománya 250, kerete 40 fő volt.¹⁹ A munkaszolgálatos parancsnokságok a nemzetiségi legénységgel szemben ab ovo bizalmatlanok voltak, állandó megszorításokkal éltek. Amikor a Honvédelmi Minisztérium

¹⁵ „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. XXXVIII., CVIII.

¹⁶ „A kisegítő szolgálatra kötelezett zsidó hadkötelesek (...) a kisegítő szolgálat egész tartalma alatt mind szolgálatban, mind szolgálaton kívül éppen úgy, szolgálati helyükön mint azon kívül, bal karjukon a legfelsőbb ruhadarabon a felsőkar mértani középpontjának magasságában citromsárga posztból (vászonból) készült karszalagot kötelesek viselni.”

¹⁷ 1941 áprilisában Marcaliban a „megbízhatatlan” magyarokból és szerb nemzetiségűekből felállították a 400. különleges századot.

¹⁸ A Honvédelmi Minisztérium a cigányok katonai munkaszolgálatát végül 1944. augusztus 24-én rendelte el. A rendelet szerint „az összegyűjtésüket szeptember 20-ra kell befejezni. Kb. 50–60 munkásszázadra (10 000–12 000 fő) lehet számítani”. A cigány munkásalakulatokat 213 főre tervezték, a századokba a 18–52 éves, tehát az 1892-től 1926-ig született „összes munkabíró cigány férfiakat” kívánták összegyűjteni. A továbbiakban csak néhány század felállítására (pl. Mórton, Véménden, Szekszárdon és a 39. bevonulási központ területén) került sor. Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához. (Szerk. *Szita Szabolcs*) Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ és a Nyugat-Magyarországi Egyetem Soproni Tanárképző Intézetének kiadványa. Budapest, 2000. 50–55. o.

¹⁹ A Somoskői Bazaltbánya Részvénytársaság kőbányájában dolgoztatott 9036 sz. román munkásszázad pl. 230 főből állt. 192-en a dolgozó állományban, 38-an a „keretben” kaptak beosztást. A vállalat a század teljes létszáma után minden naptári napra fejkenként 3,80 pengőt volt köteles a kincstárnak téríteni. A keretben egy századparancsnok, egy parancsnokhelyettes, három szakaszparancsnok, egy számvevő tiszthelyettes, egy számvevő tiszt, egy szolgálatvezető, egy felvételező tiszt, egy anyagkezelő tiszt, egy századírnok, tizenhat rajparancsnok, két hírvívő, négy szakács, egy szabó, egy cipész, egy zsidó orvos és két kocsis szolgált. HL 5912. csomó HM 1943. Eln. 6/k oszt. 41070. sz.

10. osztálya megvizsgálta a még tényleges szolgálatra tekintetbe jövő 1901–1923-as korosztályokat, a német és a ruszin nemzetiségűeket alapvetően megbízhatónak találta. A szerbek 84 %-át, a horvátok 67 %-át, a románok 45 %-át, a vendek 26 %-át, a szlovákok 0,65 %-át minősítette megbízhatatlannak.²⁰

A *Budapesti Közlöny* 1941. április 19-i számában közzétett 2870/1941. ME. sz. kormányrendelet, valamint végrehajtási utasítása radikálisan változtatott az 1939 és 1941 között kialakult helyzeten. Az újabb intézkedések a magyar hadseregben „törvényes alapot” nyújtottak a zsidókat sújtó további megkülönböztetésekhez.²¹

A nemzetiségi munkásszázadokat 1941-től olyan – főleg román – legénységgel töltötték fel, akiket „arcvonalszolgálatra” végképp nem tartottak alkalmasnak. Részben nagybirtokokon, részben építési munkákon vagy ipari üzemekben dolgoztatták őket.²² Munkaidejük eleinte nem haladhatta meg a napi tíz órát, 1943-tól pedig minden tekintetben a munkáltatóknál foglalkoztatott polgári munkások munkaidejéhez igazodott.²³ A fennmaradt iratanyag az Észak-Erdélyben munkaszolgálatra behívott román férfiak súlyos megterheléséről, megpróbáltatásairól tanúskodik. (A dél-erdélyi magyar katonakötelesek zömét a román hadseregben hasonló módon kezelték. Munkásszázadaik nagyobb közmunkáknál, bányákban és a mezőgazdaságban dolgoztak.)

1940-ben Észak-Erdélyben munkaszolgálatosok a dési (az I., II., III. és IX. kmsz. zászlóalj), a besztercei (III./1., VIII/1., VIII/2. század), a kolozsvári (IV. kmsz. zászlóalj), a csíkszeredai (VI/1. század) és a marosvásárhelyi (VII/1., V/1. és 2. század) államépítészeti hivatal területén dolgoztak.²⁴

Ezekben az években a német érdekszféra egyéb országaiban is mindinkább teret nyertek a nemzetiszocialista eszmék és szervezkedések. A rohamosan elharapódzó „korszellemben” a területgyarapítások diadalmámora kellő „indoklást” adott ahhoz, hogy a kormányzat Magyarországon is újfent állítson a zsidókat szorító gépezet csavarján.

1941 augusztusában, a szélsőjobboldali erők nyomására, a képviselőház napirendjére került az 1941:XV. tc., a harmadik zsidótörvény, az úgynevezett fajvédelmi törvény. „A házassági jogról szóló 1894:XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről” intézkedve megtiltotta a zsidók és a nem zsidók közötti házasságkötést, s házasságon kívüli nemi kapcsolatuknak, a „fajjalazásnak” még a kísérletét is büntették. Immár Bárdossy László volt a miniszterelnök, mikor megnőtt a zsidók ellen különféle ürügyekkel indított egyéb, nagyrészt koholt perek száma.

²⁰ HL VKF 1943. 283. d. 5059. sz.; *Szabó Péter*: Nemzetiségiek a magyar királyi honvédségben 1938–1943. 36. o. Kézirat a HL-ben.

²¹ „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. XLVII–LII., 304–308. o., a végrehajtási utasítás 309–318. o., a sárga karszalagról 333–334. o.

²² 1943-ban – egy fennmaradt kimutatás szerint – román századok dolgoztak budapesti nagyüzemekben, a dorogi, a tokodi, a felsőgallai, az oroszlányi, a salgótarjáni szénbányákban, több budai téglagyárban, vidéki kőbányákban, vegyiüzemekben és repülőtér építésén. Szerb századok a várpalotai bányában, vidéki vegyiüzemekben, a kecskeméti konzervgyárban, dunai és bodrogi vízügyi rendezéseken, a kalocsai érseki uradalomban, további 9 vidéki munkahelyen a MÁV rendelkezésében. HL 5910. csomó HM 1943 Eln. 6/k. oszt. 27564. sz.

²³ *Szabó*: i. m. 36. o.

²⁴ A legtöbb munkát építési anyagok kitermelésére, utak helyreállítására, kövesúttá építésére, árkolásra, sárlchúzásra, kompokhoz, hidakhoz vezető feljárók kiépítésére fordították. A nagyságrendeket az elszámolt munkanapok száma mutatja: a dési hivatal területén 26 746, Beszterce 8980, Kolozsvár 10 314, Csíkszereda 7618, Marosvásárhely 15 560, összesen 69 218 munkanap. HL 5912. csomó HM 1943 Eln. 6/k. oszt. 43 188. sz.

Érdemes a hadsereg általános helyzetére, a zsidótörvények következményeire figyelmet fordítani. A m. kir. honvédség állapota a harmincas évek közepén – az időközi fejlesztések ellenére – a kívánalmaktól, a politikai szándékokban megfogalmazott követelményektől messze elmaradt. Létszáma 1938 elején 85 000, technikai felszereltsége, tűzereje gyenge volt. A véderő fejlesztése létkérdésnek számított, ebben a Győrött meghirdetett egymilliárd aranypengős, öt évre tervezett fegyverkezési programtól sokat vártak.

A zsidókérdéssel a hadsereg az 1919–1921-es évek közötti antiszemita hullám után ebben az időszakban került ismét szembe. A zsidótörvények értelmezése, érvényesítése aránytalanul sok energiát követelt. Olyan időszakban, mikor a haderő fejlesztés alatt állt, a legtöbb területen növekvő számban iskolázott állományra, az új haditechnikához szakemberekre volt szüksége. A zsidótörvényeket politikai alapon, a hadseregen kívül hozták. Ezeket – a mind jobbra tolódó politika eszközeit – be kellett vinni, a „politika-mentes” hadseregben végre kellett hajtani, ami bizonyos értelemben azonnal megosztotta a katonai felső vezetést és a tisztikart is.

A harmincas évek végéig a katonai karrier alakulásában a vallásnak különösebb szerepe nem volt. Követelménynek a tanulmányi előmenetel, a képzettség, a szorgalom és a felkészültség számított. A második világháborús magyar katonai felső vezetésbe – a témában Szakály Sándor végzett alapos vizsgálódást – izraelita vallású nem jutott be. A hivatásos tiszti pályát választó zsidó származásúak – kevesen voltak – általában „kitértek”, legtöbbször római katolikusként kerültek a katonai akadémiákra. A katonai pályára lépett zsidók zöme már az első világháború idején orvosként, hadbiztosként, hadbíróként szolgált.

Mégis, a zsidótörvények szigorában a katonai elit tagjainak mintegy öt százaléka „zsidónak” vagy (az egykorú szóhasználattal) „zsidóvonatkozásúnak” minősült.²⁵

Az előirt származási igazolványok beszerzéséig, kiadásáig, a zsidókérdésnek a honvédségben folyó „rendezéséig” hosszabb út vezetett. Az alapkérdés az volt, hogy a zsidótörvények következetes végrehajtása a személyi állomány átfogó vizsgálatát igényelte. Következésképpen számos tábornoktól, tisztől – az addig nem vizsgált – származási alapon meg kellett válni. Ez pedig – a hadsereg szempontjából – a katonai-szakmai szempontok érvényesítése, az általános fejlesztés ellenében történhetett.

De nem lebecsülhető hatása volt az a bajtársi szellem, mely a zsidó és nemzsidó tisztet az első világháborús harcterek csatái után egymáshoz fűzte. A hősi halált halt tisztek egyharmada zsidó volt. A helytállásért kitüntetésekkel jutalmazott tisztek, a zsidó származású első világháborús nyugállományú tábornokok társadalmi, hadseregbeli elismertsége általánosan érvényesült. Erről Gömbös Gyula miniszterelnök – korábbi, 1932. október 11-i képviselőházi beszédében – így szólt: „A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvéremnek akarom tekinteni, mint magyar testvéreimet. Én láttam a háborúban zsidó hősokeket, ismerek olyanokat, akiknek arany vitézségi érmük van, és tudom, hogy bátran és vitézen verekedtek. És ismerek vezető zsidó férfiakat, akik velem együtt imádkoznak a magyar sorsért.”²⁶

A zsidóellenes, kirekesztő politikai törekvések mind szembetűnőbb megjelenítése olyan bizonytalanságot keltett, hogy 1938-ban harctéri helytállása és magas kitüntetése okán harminc nem tényleges tiszt mozgalmat indított az első világháború zsidó tűzhar-

²⁵ Szakály Sándor: A magyar katonai elit 1938–1945. Budapest, 1987. 69–70. o.

²⁶ Szakály: A hadsereg és a zsidótörvények... i. m. 50–51. o.

cosainak érdekében. A báró Hazay Samu (1910–1917 között honvédelmi miniszter) vezetésével százegy tábornoki aláírással készült, „nyugtalanságot keltő” nyilatkozatot a honvédség főparancsoka határozottan elutasította. 1939. május 3-án kelt szigorúan bizalmas tábornoki parancsában élesen bírálta.²⁷ Mindenesetre ez a kiállítás a hangulat, a bajtársi ösztartozás fontos kifejezésének értékelhető.

A honvédelmi minisztériumban ebben az időben indult az értekezletek sora, mely a zsidók katonai szolgálatának szabályozását tárgyalta. Meghatározó kérdés volt, hogy a külső politikai nyomás alatt álló hadseregben a zsidótörvényeket milyen módon, milyen szigorúsággal kell végrehajtani; ebben a vélemények meglehetősen eltéréseket mutattak. A katonai szakemberek tudták, hogy a zsidótörvények egyebek közt például a tartalékos tisztek körében további tisztihányt hozhatnak, emellett rendezni kellett a zsidónak minősült hadkötelesek helyzetét is.

Évente háromezer ilyen újonccal számoltak, a kérdés további alkalmazásuk, a fegyveres vagy fegyvernélküli szolgálatukról szóló döntés előkészítése volt. Az addigi gyakorlat szerint a zsidó hadkötelesek is fegyveres szolgálatot teljesítettek (a „példaadó” hitleri Németországban viszont nem), olyan megkötéssel, hogy az ún. védett fegyvernek, alakulatok állományába nem kerülhettek. Ide számítottak pl. a repülők, a híradók, a határ vadászok.

De nagy feladatot jelentett annak felmérése is, hogy kik azok, akik a honvédség tagjai közül az 1939: IV. tc., a második zsidótörvény hatálya alá esnek. Ebben kimondták, hogy zsidónak tekintendő az a személy, „aki ő maga, vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatályaba lépésekor az izraelita hitfelekezet tagja volt”. A hadsereg szempontjából is az 1. § meghatározónak számított; „tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más közintézmény, avagy közüzem szolgálatába”. Az állami szolgálatban állt zsidókat ezen az alapon el kellett bocsátani. A hadseregben belül a tartalékos és nyugállományú tisztekkel együtt több tízezer személy adatait kellett megvizsgálni.

Zsidó és nemzsidó, férj és feleség születési anyakönyvi kivonatok (keresztlevél, születési bizonyítvány), házassági anyakönyvi kivonatok (házasságlevél, esketési bizonyítvány), addig soha nem igényelt igazolások beszerzésére kényszerült. Rendeletileg meghatározott bizonyítvánnyal, külön kellett igazolni az esetleges vallási áttérés pontos adatait. A származás igazolási honvédelmi miniszteri rendelet előírta, hogy az áttérési bizonyítványt „csak abban az esetben lehet igazolásul elfogadni, ha abban bennfoglaltatik annak tanúsítása is, hogy a bizonyítványt az áttérési szándék bejelentésének idejében készült anyakönyvi feljegyzés vagy más hivatalos egyházi nyilvántartás vagy irat alapján állították ki”²⁸

Míndez sok időt, utánjárást igényelt, az igazoló bizottságok papírhegyekkel birkóztak. A záradékolts származási táblázatok százsámra készültek. Az igazoló bizottságok működésében meghatározó az 1939. október 12-én kiadott honvédelmi miniszteri rendelet volt. Így történt, hogy azokat a tiszteket, akik a törvények betűi szerint zsidónak minősültek, vagy feleségük volt zsidó, nyugdíjazni kellett. A hivatásos altisztek és tisztesek

²⁷ Uo. 51. o.

²⁸ „Fegyvertelen álltak...” i. m. II. k. 21. o. A Honvédelmi Minisztérium rendelete a származási igazolásokról, a kiadott rendelkezések szigorú megtartásáról, a származás feltüntetéséről (M. kir. honvédelmi miniszter 27500. sz. Elnöki oszt.-1942.) Uo. II. k. 8–24. o.

esetében (rájuk is nagy szükség volt) úgy intézkedtek, hogy csak a teljes nyugellátásukra való jogosultság elnyerését követően helyezték őket nyugállományba.

A második zsidótörvény számos olyan kitévelt is tartalmazott, melyek mentesítő következményekkel jártak. Ezek hatása a honvédségen belül is megfigyelhető. A származási igazolások kapcsán többféle igazolvány kiadására, akár kivétel alkalmazására, az állományban megtartás érdekében előlépési korlátozások meghatározására került sor. Lehetőség nyílt a (kényszernyugdíjazást elkerülendő) az egészségi állapotra való hivatkozással önkéntes nyugállományba vonulásra is.

A törvény hozta embertelenség része volt, hogy többen feleségük nem kellően „tisztá” keresztény származása miatt kerültek új, addig elképzelhetetlen helyzetbe. Öngyilkosságok is előfordultak.²⁹

Azok a tisztek, akik származási igazolásuk alkalmával csak „nem zsidó” vagy „zsidónak nem tekintendő” igazolványt kaptak, ezután keresztény tisztársaikhoz képest megkülönböztetetten voltak kezelendők. Több hátrányt szenvedtek. Ezredesi rendfokozatnál tovább nem juthattak. Nem lehettek a továbbiakban csapat- és magasabb parancsnokok, főnökök, vezetők. (Ha rangjuk alapján csak parancsnokként vagy vezetőként szolgálhattak volna, nyugállományba helyezték őket.) Elzárták előlük a honvéd vezérkarba, a hadiműszaki tőrzsakarba, a hadbiztosi tisztikarba, a testőrség, a koronaőrség állományába vezető utat.

A „nem zsidó” vagy „zsidónak nem tekintendő” tisztek nem lehettek nevelőtanárok, oktatók. Ha eddig ilyen beosztásban, szolgálati állásban dolgoztak volna, eredeti fegyvernemükhöz vezényelték vissza őket. Aki nem kívánt a korlátozó rendelkezések mellett tovább szolgálni, nyugállományba vagy szolgálaton kívüli viszonyba helyezését kérte. Közülük később többen a nemzeti ellenállási mozgalom tevékeny részesei lettek.

A származási igazolások vizsgálata, felülvizsgálata hosszan elhúzódott. Ez sok, a honvédség működését zavaró személyi és katonai-szakmai problémához vezetett. Szakály Sándor kutatásai szerint 1940-ben névsor készült a tábornookról és ezredesekről, akik maguk vagy feleségük tiszta keresztény származását nem tudták az előirtak szerint bizonyítani. A hetven név között szerepelt Barabás Emil altábornagy, a Honvédelmi Minisztérium I. csoportjának főnöke, Horváth László altábornagy, a pécsi IV. hadtest parancsnoka, Náday István altábornagy, a honvéd vezérkar főnökének hadműveleti csoportfőnöke (később vezérezredes, az 1. magyar hadsereg parancsnoka), Szombathelyi Ferenc altábornagy, a kassai VIII. hadtest parancsnoka (később vezérezredes, a honvéd vezérkar főnöke), Domaniczky Ödön tábornok, a 20. gyalogdandár parancsnoka, később altábornagy, és a III. hadtest parancsnoka, Hennyey Gusztáv tábornok, az 5. gyalogdandár parancsnoka, 1941 februárjától a II. hadtest parancsnoka, majd munkaügyi főcsoportfőnök, 1944. augusztus 29-től a Lakatos-kormány külügyminisztere, szeptember 7-ével szolgálaton kívüli vezérezredes.³⁰

Számos fennmaradt véleményezés, pártoló vagy elutasító állásfoglalás bizonyítja a honvédségre erőszakolt tisztogatás összetett voltát, a zsidókérdés hadseregen belüli bonyolultságát, az előjárók nem könnyű helyzetét. Horthy Miklós kormányzótól kivéte-

²⁹ Pl. Lakatos István határavadás hadnagy csete, aki 1941. március 10-én „zsidó származása miatt” saját pisztolyával szíven lőtte magát és meghalt. HL 1941. március 31. 4336. csomó HM 1941. eln. 13. Közli Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez 1. füzet. (Szerk. *Szita Szabolcs.*) Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ. Budapest, 2002. 50. o.

³⁰ *Szakály*: A hadsereg és a zsidótörvények... i. m. 58. o.

les elbánás kérésére volt mód, ehhez persze több kedvező véleményezés kellett. Volt, aki – mint a kiváló képességű, szakmailag elismert Tartsay Vilmos vezérkari százados – Jány Gusztáv altábornagynak, az I. hadtest parancsnokának meleg pártolására sem részesülhetett a kivételes elbánás lehetőségében.

Révay Kálmán huszár százados esete ellenpélda. Származási okból beosztása vesztésére volt ítélve. Parancsnokai elismerték rátermettségét, szorgalmát. Amíg lehetett támogatták, csak többszöri sürgetésre, 1943 decemberében mentették fel védettnek minősült beosztásából.³¹

Magyarország hadba lépésétől kezdve bizonyossá vált, hogy ez a tény a munkaszolgálatra kötelezettek alkalmazására és helyzetére jelentős hatást gyakorol.³² 1941. augusztus 19-én a Honvédelmi Minisztérium kibocsátotta a 27.300 eln. 8.-1941. sz. végrehajtási rendeletét. Ezzel szabályozta az új „kisegítő szolgálati rendszert”, amely minden katonaköteles korú zsidót érintett. A munkaszolgálatos zászlóaljak áthelyezése, új szervezési kérdések kerültek előtérbe. A célokról kifejező a Honvédelmi Minisztérium 1.b. osztályának augusztus 26-án kelt feljegyzése: „A zsidókérdés kezelésénél az oszt. véleménye szerint azt az elvet kell vallanunk, hogy minden eszközt alkalmazzunk kell, amivel a zsidókat fegyelmezhetjük, vagy nekik árthatunk.”³³

Az 1942: XIV. törvénycikket a képviselőház 1942. június végén tárgyalta. Július 14-én a felsőház ülésén szerepelt, és a mind elvakultabb készítői, szövegezői kiterjesztették a zsidók hadseregbeli degradálását, a kisegítő munkaszolgálatra való igénybevételét. Harmadik paragrafusában kimondták, hogy (1) „Zsidók levontképzésben nem részesülnek, (2) zsidó hadkötelesek sem a honvédség, sem a csendőrség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesítenek”. A 4. § rögzítette, (1) „A zsidókat a levontkötelezettség helyett a kisegítő szolgálatra való előképzés kötelezettsége terheli.” Az 5. § pedig, hogy (1) „Zsidó hadkötelesek szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésében tesznek eleget (...) (2) A kisegítő szolgálatra kötelezettek ezt a szolgálatot rendfokozat, illetőleg karpaszomány nélkül teljesítik még abban az esetben is, ha korábban tiszt, tiszthelyettesi (altiszt) vagy tisztési rendfokozatuk volt, illetőleg karpaszományt viseltek; tartalékos tiszt kiképzésre nem jelentkezhetnek. A jelen bekezdés rendelkezéseit a szolgálat teljesítésének körén kívül is megfelelően alkalmazni kell.” A harmadik pontban szabályozták a papi (papjelölti) kedvezményben részesíthető zsidó hadkötelesek szolgálati kötelezeteit.³⁴

Az 1942: XIV. tc., a honvédelmi törvény módosítása, az úgynevezett honvédelmi novella előírásai alapján immár egészében megfogalmazták a zsidók hadkötelezettségét, a kisegítő munkaszolgálatra való igénybevételének előírásait. Olyan elveket, szabályokat érvényesítettek, amelyek szerint a munkaszolgálat „sem magyar emberhez, sem keresztény gondolkodásban felnőtt fiatalokhoz nem méltó.”³⁵ A zsidókat ezután a honvédség állományában mint „kisegítő szolgálatra kötelezett” rendfokozat nélküli személyeket

³¹ Uo. 60. o.

³² Azonnal 11 zsidó munkásszázadot vezényeltek a felvonuló magyar haderő használatára utak rendbehozására. Lásd „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. LIII.

³³ Uo. 363. o.

³⁴ „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. 461–462. o.

³⁵ Meskó Zoltán képviselő jelentette ki 1942. június 26-án először a magyar parlamentben, hogy a munkaszolgálat a magyar emberre bizonyos vonatkozásban „megalázó szolgálatot” jelent. Uo. 450. o.

kellott nyilvántartani. Az új honvédségi igazolványi lapjukat, de a nyilvántartó és anyakönyvi lapjukat is „Zs” jelzéssel kellett ellátni.³⁶

Említésre érdemes, hogy az 1942. év két újabb jogfosztó törvényt hozott. Az 1942: VIII. tc. „az izraelita felekezet jogállásának szabályozásáról” címet viselte, gyakorlatilag az izraelita vallásfelekezetet kirekesztette a „bevett” vallások köréből, és (mint 1867–1895 között) pusztán az „elismert” vallás státuszába helyezte. Az 1942: XV. tc. a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól intézkedett, arra kötelezve a zsidókat, hogy ingatlanukat csekély térítés ellenében adják el. Ezekkel együtt a 825 000 főnyi magyarországi zsidó helyzete a környező országokhoz képest kedvezőbb, biztonságosabb volt. A német követelések ellenére nem kényszerítették őket gettókba, nem kellett megkülönböztető jelzést viselniük, és főleg nem deportálták őket.

Az 1941 decemberében készült összesítés³⁷ a tényleges munkaszolgálatosok számába, összetételébe és besorolási arányaiba nyújt bepillantást:

<i>Hadtest parancsnokság</i>	<i>Keresztény keret</i>	<i>Keresztény munkaszolgálatos</i>	<i>Zsidó munkaszolgálatos</i>	<i>Összesen</i>
I	149	628	1 984	2 761
II.	65	622	3 154	3 841
III.	66	504	782	1 352
IV.	62	322	612	3 282
V.	97	2 349	2 887	5 333
VI.	36	35	617	688
VII.	64	530	789	1 383
VIII.	69	714	2 531	3 314
IX.	64	615	1 057	1 736
<i>Összesen</i>	<i>672</i>	<i>6 319</i>	<i>14 413</i>	<i>23 690</i>

1942. március 17-én a honvédelmi miniszter elfogadta a vezérkartól érkezett, a zsidók honvédegyenruhától való megfosztására tett javaslatokat. Ezután a zsidók 9,5 cm széles karszalagot és jelzés nélküli katonai sapkát, esetenként bakancsot kaphattak. (A sapkarózsza hiányzott, mert az indoklás szerint a nemzeti színekhez méltatlanok.) Csekély zsoldot és még kevesebb ruhakoptatási díjat kaptak.

A zsidó vallást elhagyott vagy kereszténynek született, zsidó felmenőkkel rendelkező, a törvények szerint zsidónak minősült munkaszolgálatosok legtöbbjét ún. keresztény munkaszolgálatos századba sorolták. Ők fehér karszalagot viseltek. Sárga karszalagos társaiknál általában jobb helyzetben voltak, mert némileg védték őket a keresztény egyházak, személyi összeköttetések. Századaik legtöbbször az országon belül dolgoztak, elkerülték a frontszolgálatot.

Április 22-én a hadtestparancsnokságok titkos utasítást kaptak arról, hogy a tábori munkaszolgálatos századok személyi állományában 10-15 %-ban „közismert vagy jó módú” zsidók legyenek. Az utasítás arra is kitért, hogy amennyiben „bomlasztó tevékenységet”, például suttogó propagandát fejtett ki az illető, akkor nem kell szigorúan

³⁶ Uo. 493–495. o.

³⁷ Uo. 401. o. Kimutatás az I–IX. honvédhadtest-parancsnokságoknál az alárendelt munkaszolgálatos zászlóaljok december hó 15-i létszámáról.

ragaszkodni ahhoz, hogy a frontszolgálatra kiküldendők felső életkorát 42 évben szabályozták.³⁸ Ezzel lehetőség nyílt a zsidó értelmiség azon tagjainak, csoportjainak a közéletből történő „kivonására”, akikről a rendszer meg akart szabadulni. Új utak nyíltak a feljelentéssel „megalapozott” személyes bosszúkra is. Egyes vélemények szerint több korosztály együttes behívása a zsidó népesség jövőendő alakulására is kihatott.

A munkaszolgálatra behívottakat kategóriákként (például nemzetiségi, zsidó, szervezett munkás stb.) elkülönítve kezelték. 1942 elején az ukrajnai magyar megszálló csapatoknál tíz munkásszázad dolgozott. A kiképzetlen nem zsidó magyarok és a nemzetiségiek (műszaki) csapatoknak alárendelt századokba kerültek. A századokat számozás szerint is megkülönböztették: a 100-as jelzésűek zsidószázadok, a 400-as jelzésűek a politikailag „megbízhatatlanok” úgynevezett különleges századai voltak. A bánásmód is eltérő volt. Az 1942. május 30-a után felállított „különleges” munkásszázadokba közbűntényeseket, besúgókat is helyeztek.

A 2. magyar hadsereg mozgósításakor munkaszolgálatosok nagyobb arányú behívására is sor került. A nagy fővárosi gyárakból mintegy 400 aktív szakszervezeti funkcionáriust, bizalmi (akiket a politikai rendőrség megbízhatatlannak, különösen veszélyesnek tartott) hívtak be munkaszolgálatra, és a frontra küldték.³⁹

Harctéri munkaszolgálatra vezényelték a tábori munkaszolgálatos századokba behívott zsidók ezreit, majd 1942 nyaratól a nemzetiségieket, illetve a nemzetiségi területekről politikai okokból behívottakat. A munkaszolgálatosokat az összesen 200 000 főnyi 2. magyar hadsereg kötelékébe és a megszálló csoportosítás parancsnoksága alá osztották be. Különösen sok munkát végeztek a Kárpátok hágói mentén.

Az 1941. április 1-je és az 1942. június 30-a között mozgósított tábori és honi munkásszázadoknál a tényleges szolgálatot teljesítő zsidók száma a következőképpen alakult:⁴⁰

1941		1942	
április	9 629	január	2 002
május	18 834	február	2 186
június	17 257	március	2 997
július	14 560	április	8 161
augusztus	14 892	május	13 808
szeptember	12 184	június	24 375
október	7 227		
november	4 022		
december	2 324		

A frontra vezényelt 2. magyar hadsereg 1942 nyarán 69 munkásszázaddal rendelkezett, a hadsereg védőszakasza mögötti körzetben még huszonnégy századot állítottak fel, ez legalább 18 000 fő volt.

³⁸ 1942 kora tavaszán a zsidónak minősülők munkásszázadokba való behívásának a 2870/1941. ME. sz. kormányrendelet és a 27.300. eln. 8-1941. sz. bizalmas honvédelmi miniszteri rendelet volt a „törvényes” alapja. De ez csak az alap volt. Március elején a bevonulási központok parancsnokai a hadtestparancsnokságokon a zsidókkal való bánásmódra megkapták a szóbeli utasításokat.

³⁹ *Pintér*: i. m. 308. o.; „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. 186–188. o.

⁴⁰ HL HM Eln. 6/k. 1942/48.481. – A VKF a munkaszolgálatosok vesztcségét 1941. június 26-a és 1942. december 31-e között 2149 főben adta meg. Uo. VKF 1944/437. eln.

Szeptemberben 152 munkaszolgálatos század (kb. 38 000 fő) volt hadművelési területen; köztük 130 zsidó, 16 „különleges” (politikaiak) és 6 útkarbantartó (keresztény) munkásszázad.⁴¹ Szeptember 15-én a harctéren tartózkodott a III. és a IV. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj, a 110/14., 15. tábori munkásszázad. Többek között menetben voltak a 108/41., 42., 54., a 109/1–4., 54., a 110/24., 25., 34., a 110/37., 40., 41., 43. sz. tábori munkásszázadok.⁴²

A hátszági mozgósításba bevontak 152 században körülbelül 33 000 főt tettek ki. Közülük 61 zsidó, 73 nemzetiségi (román) század volt, így a békelétszámmal (10 000 fő) együtt a magyar munkaszolgálatot teljesítők száma mintegy 80 000 főre tehető.

Munkaszolgálatra a hazai román nemzetiségűek után a szerb, a horvát, majd a ruszin (kárpátukrán) nemzetiségűeket vették igénybe.

A munkaszolgálatosokat a hadtápszolgálatban szállítási munkákra, valamint utak, hidak és vasutak javítására, építésére, szerelvények kirakására használták fel. Az arcvonalban a bánásmód kezdettől fogva kemény volt, mind kiszolgáltatottabbak lettek. Minimális és silány élelmezés mellett leginkább műszaki munkát végeztek: lövészárkokat ástak, akadályokat emeltek, erődöket és bunkereket építettek, tüzérségi tűzben tankcsapdákat készítettek. Olyan munkát, melyhez nem értettek, s melyet a honvédségben általában lenéztek. (Ennek aztán a doni szovjet áttörésnél is meglették a véres veszteségekkel járt következményei.) Gyakran aknákat szedtek vagy aknásiítottak.

A zsidó behívottak legnagyobb részt a rájuk rótt tevékenységben gyakorlatlanok voltak, idegen volt tőlük. A képzettségüknek, gyakorlatuknak megfelelő munkát bizonyára nagyobb kedvvel és hatékonysággal végezték, ami több területen a szakemberhiánnyal küzdő hadsereg javát szolgálta volna. Ehelyett sokszor embertelen bánásmód mellett, éheztetve és nem ritkán ütlegelve dolgoztatták őket, a fenyegetések özönét alkalmazták velük szemben. Őreik több helyütt szadista hajlamaikat élték ki gyötetésükben.

Behívták a zsidó orvosokat. Előfordult, hogy egy-egy kíséző században tíz-tizenkét orvos szolgált, életmentő munka helyett napszámosmunkát végezve. Ezzel szemben a falvakban nem maradt orvos, és a hadrakelt seregben is érezhetően nőtt az orvoshiány. A keleti fronton a nagyobb harcok idején számos honvéd elvérzett, nem életveszélyes sérüléseibe belehalt. Mert a szakképzett, sokszor külföldön tanult, kitűnő orvosok megvetett munkaszolgálatosként követ törtek, árkot ástak, erdőt irtottak, gerendát cipeltek vagy kubikoltak. Ha éppen nem aknát szedtek messze a vonalak előtt.

A „muszosok” megszügyenítő, mindenben korlátozó parancsok szerint éltek. A zsidó munkaszolgálatos hadművelési területen semmiféle járművön nem közlekedhetett. Csak az úttesten haladhatott, honvéd kísézője a járdán. Üzletben, kázinban nem vásárolhatott, ezzel együtt pénz nála nem lehetett. Szabadság, eltávozás számára nem járt, csomagot nem kaphatott. Időszakonként tábori levelezőlapot küldhetett, ennek továbbítása, a neki érkező levél átadása előljáróinak kénye-kedve szerint történt. El kellett viselniük a gazdasági tiszték, a tábori csendőrök, a keretlegénység minden erőszakoskodását, visszaélését.⁴³

⁴¹ 1942-ben vitték ki a 401. klgs. (különleges) századot a keleti arcvonalra. A váci fegyház magyar és jugoszláv politikai foglyait a 406., 408. klgs. századba sorolták.

⁴² „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. CXVIII.; *Gosztonyi Péter*: A magyar honvédség a második világháborúban. Róma, 1986. 110–113. o.; *Szabó Péter*: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története. Budapest, 2001. 171. o.

⁴³ Egykorú, részletes panaszbeadványt közöl „Fegyvertelen álltak...” i. m. II. k. 120., 126. o.

Nemeskürty István kései siratóul a katonailag képtelen és példátlan helyzetükről írta: „Megbízhatatlannak minősített férfiakat fegyvertelenül a harctérre küldeni, hogy ott nemcsak veszélyes, de ráadásul felelős és bizalmi jellegű műszaki munkát végezzenek: nem csupán kegyetlenség és embertelenség, hanem a hadsereg szempontjából ostobaság is. Ha ugyanis ezek az emberek valóban megbízhatatlanok, nem szabad rájuk felelős munkát bízni: ha viszont az ilyen munka az első vonalban rájuk bízható, nem megbízhatatlanok”.⁴⁴

A századparancsnokok zöme tartalékos tiszt volt, többen radikális szélsőjobboldali nézetekkel, gyűlölettel fűtött előítéletekkel. Mindenkor „jogalapot” találtak, hogy a kezükre adott zsidóknak „törlesszenek”. Tehették, mert áldozataik „fogyatékbba” kerültek, talán úgy gondolták, maguk is előbb hazajutnak, ha a zsidószázad „elfogy”.

A kiszállított századok többségénél a bánásmód teljesen eldurvult. A 105/4. számú tábori vegyes munkaszolgálatos század parancsnoka, Kaucsky (Kauschky) György tartalékos hadnagy (a „musz” századok parancsnokai tartalékos tisztek voltak) a hadművelési területen nyíltan és bevallottan azt a célt tűzte ki, hogy századát kiirtja. 1942. október elejéig századának állományából 96 embert lövetett agyon, közülük több mint harminccal saját kezüleg végzett.⁴⁵

A népbíróság aktái őrzik az ukrainai Dorosicban⁴⁶ történt vérengzés adatait. 1943 tavaszán az Uzs folyó bal partjára, a Korosztény ukrán városba települt 116. sz. tábori kórházból⁴⁷ a kiütéses tifuszban szenvedő betegeket, alapvetően a zsidó munkaszolgálatosokat a 10 km-re eső dorosici kolhoz gazdasági épületeibe (tehénistálló, csűrök) helyezték át. A „járványkórháznak” nevezett épületben nemcsak a tetvek és a kiütéses tifusz, hanem a mindennapi kikötések miatt is aratott a halál. Az előljárók a járvány végleges leküzdéséről határoztak. Április 29-én éjszaka az elkülönített betegeket őrző magyar katonák az istállót benzinnel meglocsolva felgyújtották, a tűzből menekülőket lelőtték.⁴⁸ Gyarmati László⁴⁹ a bíróság előtt így vallott: „Parancsot kaptam feljebbvalóimtól, hogy el kell »népteleníteni« a kórházat Egy éjszaka riadóra ébredtem. A járványkórház hatalmas lángokkal égett. Körülötte géppisztolyos legénység lőtte a menekülni igyekvő betegeket. Egy sem menekülhetett meg, 400 munkaszolgálatost lőttek agyon, a többi benn égett az épületben. A következő évben ugyanilyen körülmények között felgyújtották a 105-ös kórházat is. Itt 764 munkaszolgálatos lelte halálát. A 107-es tábori kórházat nemsokára hasonló sors érte.”⁵⁰

Az újabb kutatások szerint Dorosicban 1943. január végétől a Dontól visszavonult 2. hadsereg tábori munkaszolgálatos századainak beteggyűjtő állomása működött. A 4. sz. csúrt gyűjtötták fel, az eset 230-nál több, felismerhetetlen áldozatot követelt. A magyar

⁴⁴ *Nemeskürty István*: Requiem egy hadseregért. Budapest, 1972. 72. o.

⁴⁵ „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. LXVIII. – Kauschkyról lásd még: Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből, 1941–1945. (Szerk. *Vihar Béla*.) Budapest, 1945. 23–24. o.

⁴⁶ A ma Kupisce néven regisztrált település Zsitomir megyében, Koroszténytől nyugatra található. Novograd–Volinszkij felé haladva, az úttól balra eső, kisebbik falurész volt Dorosicsi (Dorosic). Az út közelében állt a helyi kolhoz nádtetős, fából készült tehénistállója.

⁴⁷ A magyar hősi emlékhely 164 halottat temettek. 73-an tifuszban végezték be életüket. *Bús János–Szabó Péter*: Béke poraikra... A keleti hadműveletek során elesett, meghalt magyar honvédekről és munkaszolgálatosokról. Dokumentum-émlékkötet. Budapest, 1999. 132. o.

⁴⁸ *Népszabadság*, 2003. augusztus 23., 2004. augusztus 2.

⁴⁹ Bikácsi László emlékezése szerint hadapród őrmester volt. *Népszabadság*, 2004. augusztus 2. Réz Miklós honvéddel együtt teljesített az elkülönített részlegnél szolgálatot. Gyarmati halálra ítélték, 1948. augusztus 27-én kivégezték.

⁵⁰ Fekete könyv. 277. o.

temetőbe június 28-ig temettek, a tömegsírokban 395 munkaszolgálatos és egy ismeretlen halott nyugszik.⁵¹

A „muszosok” gyötrése sok helyütt rendszerré vált. Az egyik munkásszázd parancsnoksága a munkáról hazatérő állományt folyamatosan a keret szobájába vezényelte, agyba-főbe verette. Ezt „ötórai teának” hívták. A másik kínzási mód ugyanítt a „tőparti látomás” volt. A munkaszolgálatosokat bevezényelték a mocsárba, s ott bukfencet kellett vetniük. Amikor a sártól elnehezedve kivergődtek, a végkimerülésig futtatták, s közben korbáccsal és bottal ütlegelték őket. Ha a munkában előírt teljesítményt nem érték el, a „szabotálókat” gúzsba kötötték vagy kikötötték.⁵² A kikötésekkel is tarkított gyötrésben Másica József szakaszvezető járt az élen.

Néhány további példa a munkaszolgálatosok pusztulásának okairól és arányairól: Toronyi Károly tartalékos főhadnagy módszerei nyomán a 118/93. sz. nagykátaai század 420 emberéből mindössze 26 került vissza. Zsolt Béla, a neves író és publicista is ebben a században teljesített – betegen és rokkantan – munkaszolgálatot. Kis híján az ő életét is kioltották.

Bajcsy-Zsilinszky Endre kisgazdapárti képviselő szót emelt Zsolt felmentése és hazahozatala érdekében, s visszatérőleg, több ízben tett lépéseket a munkaszolgálatosok ügyében. Ezek szerves részét képezték „Magyarország megmentését” célzó törekvéseinek. Mint írta, feltétlenül helyre kell állítani – legalább a tizenkettedik órában – az alkotmányos jogrendet: „Magyarország nem pusztulhat el néhány száz vagy ezer szadista gazember miatt.”⁵³ Csonka hagyatékában kétszázra tehető azoknak az ügyeknek a száma, amelyekkel kapcsolatban a kormányzat tisztségviselőihez vagy magukhoz a faji alapon sérelmet szenvedettekhez fordult, értesítvén őket interveniálásáról s azok eredményéről.

A 101/28. sz. munkaszolgálatos század eredetileg 204 főnyi zsidó legénységéből 24 fő tért vissza.⁵⁴ Ukrajnából a 109/42. sz. kisegítő munkásszázd kétszázon felüli legénységéből öten tértek vissza. A század tagjaként vesztette életét Kasztel András, a *Népszava* munkatársa. Stinka Rudolf tartalékos hadnagy, századparancsnok büszkén hangoztatta, hogy munkásszázdát „aktatáskában hozta haza”. Munkaszolgálatosai egy szálíg elpusztultak, csak egy „belég” maradt utánuk.

Farkasdi Zoltán tartalékos hadnagy, a 101/339. sz. munkásszázd parancsnoka halálra éhezette a munkaszolgálatosokat, s arra utasította a keretlegénységet, hogy közülük minél többet verjenek agyon. Hasonló állapotok uralkodtak a 109/9. sz. táborigényesszázadnál, amelyet főként aknakutatásra és lőszerszállításra használtak. A század gyötrésének, pusztításának felelősét, a keretlegénységet felbujtó nyilas Kicsi Péter gh-főnököt a népbíróság később 15 évi kényszermunkára ítélte.⁵⁵ Az ilyen esetek miatt a háború után több szolgálati helyet, időnként a munkaszolgálat intézményét is, mozgó vesztőhelynek nevezték.

⁵¹ *Bús-Szabó*: i. m. 68. o.

⁵² *Népbírósági Közlöny*, I. évf. 1945. december 8. – „Ötórai tea” és „tőparti látomás” muszosok részére. Lásd „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. LXIX.; II. 193. o.

⁵³ Zsolt Béla, Nagy Vilmos és Csataj Lajos honvédelmi miniszterek közbenjárására sem tudott bántatlanul hazajutni. Megérkezése után is meghurcoltatások vártak rá, katonai fogházba került. *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky. Budapest, 1986. 141., 146. o.

⁵⁴ „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. 160., 521., 522. o.

⁵⁵ Fekete könyv. 227–228. o.; „Fegyvertelen álltak...” i. m. II. k. 31–36. o., valamint sebesült honvéd mentésekor aknától rokkant dr. Virág László budapesti lakos, volt brjanszki munkaszolgálatos visszaemlékezése (Budapest 1984. III. 23.) a szerzőnek.

Az embertelenséghez zsarolás is társult. Egyesek élelmet adtak el a túlélésért küzdő munkaszolgálatosoknak uzsoraáron, mégpedig munkaszolgálatosok Magyarországon élő hozzátartozóinál beváltandó utalványokért, úgynevezett bonokért. (Munkaszolgálatosnál nem lehetett pénz.) A nyomorúság vámszedői által forgalmazott élelem leginkább a munkaszolgálatosok részére kiutalt és ki nem osztott, elsikkasztott ellátmányból származott. A „bonozás” meglehetősen elterjedt volt, nem kevés keretlegény és századparancsnok szedte meg magát vele.

Az őrség szadizmus, a kellő felszerelés hiánya, a német „bajtársak” kegyetlenkedései, az ellátatlan sebesülések, kezeletlen betegségek stb. miatt egyes munkásszázadok személyi állományának 60-70 %-a elpusztult.

A tények arra mutatnak, hogy a haláleseteket főképp a kiképzetlenség, a veszélyes és nehéz munkákban való járatlanság, a tűzvonalba való értelmetlen kiküldés, az ellenséges belövés okozták. Emellett a személyi veszteség meghatározó tényezője volt, hogy sok századparancsnok, „kerettag” visszaélt hatalmával, a „muszosok” mindennapi testi-lelki gyöttrésére, tudatos elpusztítására törekedett.

A csapatok 1942-ben összesen 2149 munkaszolgálatos veszteséget, 1943-ban 25 451-et jelentettek. Az utóbbi évben 19 003 munkaszolgálatost eltűntnek nyilvánítottak. A zsidó munkaszolgálatosok 1943. évi személyi vesztesége az évi összességéből 91 %-ot tett ki, 23 308 fő volt. Elesett, meghalt 2158, sebesült és sérült 716, eltűnt 18 843, hadifogságba került 1591 fő.⁵⁶

A fentiekkel szemben dicséretes ellenpéldákról, a kiszolgáltattott, mindig éhes és rongyos páriákat védő tisztokről, számvevőkről és együttérző, segítőkész honvéd kerettagokról is tudunk. Ezek száma sajnos a másik oldalhoz képest elenyésző volt.

Szombathelyi Ferenc vezérezredes hároméves vezérkari főnökségére visszatekintve, 1945-ben arra jutott, hogy a zsidókérdés a hadseregbe katasztrofális, korrumpáló kihatással volt. Saját működéséről pedig megállapította, hogy „méltányos esetekben, ahol ezt a törvény is megengedte” mindig segített. (A munkaszolgálatosok elleni atrocitásokról a honvédelmi minisztertől érkezett panaszokat ui. a vezérkari főnök kapta kézhez. A harc-terei alakulatok neki voltak alárendelve.)

„A zsidókérdés erény lett, sőt még a kirablása is. Ebben a közszellemben nem lehetett bízni. (...) Ha zsidó ügyről volt szó, akkor mindenki falazott. (...) Zsidó esetekkel kapcsolatos ügyek kivizsgálását még a kormányzó úr kifejezett parancsára sem hajtották végre. Erre a kint lévő hadsereg-parancsnokság teljesen képtelennek mutatkozott. Magam küldtem ki személyi segédtszemet zsidó ügyek felderítésére. Külön fővárosi detektívekkel derítettem fel a fronton a zsidó ügyeket, mert mindenki más megbízhatatlan volt. (...) A bűnpártolás napirenden volt és a hamis hősiesség nimbuszába takarózott. Ha a frontról zsidókat hazarendeltem, az ezekre a legnagyobb veszéllyel járt. Útközben eltették láb alól őket és sohasem lehetett felderíteni.”⁵⁷

1942. szeptember 24-én felmentették Bartha Károly honvédelmi minisztert, helyére Nagy Vilmos ny. vezérezredes került. Az új miniszter változtatni akart a magyar katonai hagyományokhoz méltatlan, a honvédségi szolgálati szabállyal teljesen ellentétes

⁵⁶ HL VKF 1943. I. oszt. 5381/eln. A szovjet hadifogságba menekülés kockázatos vállalkozás volt. Általában nem járt jobb bánásmóddal, netán a zsidók kiméltetésével. A fogságban történekről lásd A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései. (Szerk. *Randolph L. Braham.*) Budapest, 1996. 126–141. o.

⁵⁷ Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945. (S. a. r. *Gosztonyi Péter.*) Budapest, 1990. 40. o.

helyzetben. A keleti fronton szemlét tartott, a munkaszolgálatos századoknál több minderről tapasztalatot szerzett.⁵⁸ November 19-én a parlamentben szándékainak hangot is adott. „Én a magam részéről a törvény és az emberiség álláspontján állok, mert nekem munkásra van szükségem, aki nekem azért kell, hogy el is végezze azt a műszaki munkát, amelyet nem akarok a csapattal elvégeztetni. Ha pedig munkát követelek, akkor nekem annak az embernek a munkaképességéről gondoskodnom kell.”⁵⁹

Addig ismeretlen felfogásban a munkaszolgálatosokat a „harcoló erők értékes segítőinek” nevezte, és bátorítóan kijelentette, „a bevonultak ne tekintsék ezt a munkásszázadba való bevonulást megalázásnak. Ez honvédelmi szolgálat, ez kötelező mindenkire, törvényes alappal bír. Viszont azonban legyenek meggyőződve arról is, hogy a parancsnokok olyan beosztottaknak tekintik őket, akikről ők emberségesen és tisztességesen gondoskodni tartoznak.”⁶⁰

Nagy Vilmos többoldalúan módosította a munkaszolgálat rendszerét, új szabályozást vezetett be. Egyik célja az addigi (már az egyéni behívással indult) önkényeskedések felszámolása volt. Elrendelte a honvédelmi nyilvántartás alapján történő, korosztályok szerinti behívásokat. A munkásalakulatokat visszatérőleg megszemlélte, majd a szolgálati szabályzatnak megfelelően szabályozta a munkaszolgálatosokkal szembeni bánásmódot, megkívánta annak ellenőrzését. Az illetékes katonai parancsnokokat arra utasította, hogy „a zsidók munkaképességét és teljesítményét emberséges bánásmóddal, a munkaképtelen és beteg zsidók felülvizsgálatával, illetőleg kórházba utalása útján fokozzák”.⁶¹

Az utóbbi érdekében a 2. hadsereg keretében létrehozták a harcstéri munkaszolgálatos alakulatok felügyelőjének szolgálati állását, s ezt a Honvéd Vezérkar főnöke Tanító Béla vezérőrnaggyal töltötte be. A hátszágai munkaszolgálatos alakulatok felügyelőjévé Nagy Vilmos Róder Jenő ideiglenesen ténylegesített vezérőrnagyot nevezte ki.⁶² Mindkét tábornok lelkiismeretesen teljesítette feladatát. Az adott körülmények között – csak ellenőrzési és felügyeleti jogkört gyakorolhattak – sokat tettek a munkaszolgálatos századokért. Ezek állományának általános helyzete, ellátása, a bánásmód 1943-ban érezhetően javult.

A zsidó hadkötelesek szempontjából Nagy Vilmos kedvezően döntött, mikor a 42 éven felüli zsidó kisegítő munkaszolgálatosok leszereléséről határozott. (Az 5000. sz. honvédelmi rendelet 6. pontja addig megtiltotta a keleti arcvonalra kiküldött zsidó és nemzeti-ségi munkásalakulatokba beosztottak felváltását.) Viszont kiterjesztő érvényű volt, hogy ezzel együtt lényegesen felemelték a munkaszolgálatra behívott 24–42 évesek számát.

Intézkedéseivel Nagy Vilmos darázs-fészekbe nyúlt, rendelkezései tovább növelték a német–magyar viszony feszültségeit. A szélsőjobb oldali ellenzék egyre hevesebb támadásokat intézett ellene. Kállay Miklós miniszterelnök feláldozta a kitűnőnek tartott, becsületos honvédelmi miniszterét, ez a tette is a németek és a hazai radikális szélsőjobb-

⁵⁸ „Amint a határon áthaladtunk, már találkoztunk zsidó munkásalakulatokkal, kiket a németek rendeltek ki az utak javítására. A munkaszolgálatosok hátán sárga csillag éktelenkedett. Nem tudtam elnyomni magamban a megvetés érzését azokkal szemben, akik embertársaiknak ilyen megaláztatást okoznak azért, mert zsidónak születtek. Kimondhatatlanul szántam ezeket a szerencsétleneket, akik nyilván jobb sorban éltek eddig, és most úgy hajszolják őket munkára, mint a rabszolgákat vagy az állatokat.” *Nagybacsoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő 1938–1945.* Budapest, 1986. 108. o.

⁵⁹ „Fegyvertelen álltak...” II. k. 173. o.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. 179. o.

⁶² 1942. december 11-én kelt megbízása uo. 175–176. o.

oldal nyomása ellenében az időnyerési taktikáját szolgálta.⁶³ Horthy kormányzó Nagy Vilmost 1943. június 12-én Csataj Lajos vezérezredessel váltotta fel.⁶⁴

1943 nyarától a hitleri birodalom egyre inkább részben toborzott, részben kényszer-munkára elhurcolt külföldi munkaerő felhasználására kényszerült. A magyar mezőgazdaság munkaerő-feleslegét a németek önkéntes jelentkezéssel is meg tudták csapolni (1939-ben már 15 000 magyar mezőgazdasági munkás dolgozott Németországban), ám a német hadiipar és a bányák növekvő munkaerőigényét ekképpen már nem lehetett kielégíteni.

A formailag még szuverén magyar állam munkaerőbázisához erőszakos úton ekkor még nem nyúlhattak. 1942 márciusában tárgyalást indítottak 10 000 dobrovoljac (a viszszafozlalt Bácska szerb és szlovén telepesei) „átengedésére”. 1943 tavaszán pedig azzal a kéréssel fordultak a magyar félhez, bocsásson német kézre magyar munkaszolgáltatásokat. A folytatás a megszállt szerbiai területen az ún. bori munkaszolgáltat volt.

Az új munkaszolgáltatást némi diplomáciai tevékenység előzte meg. Dietrich von Jagow budapesti német követ⁶⁵ 1943 februárjában közvetítette a különleges német építőszervezet, az Organisation Todt kérését, hogy 13 000 magyar munkást kér Borba. Az építési és bányamunkákon dolgoztatott, fokozottan veszélyesnek tartott jugoszláv hadifoglyok seregét kívánták velük leváltani. Informális találkozók a magyar politika több vezetője és a Honvéd Vezérkar főnöke, Szombathelyi Ferenc vezérezredes a kérés „jóindulatú kezelését” ígérte.

Négyhónapos hivatali huzavona következett. A teljesítés elmaradásában Nagy Vilmos ny. vezérezredes, honvédelmi miniszternek meghatározó része volt, mert tisztai bizottságot küldött Borba.⁶⁶ Szemléje alapján kijelentette, hogy a németek ott rabszolgaként kezelik az embereket. Előbb-utóbb elvesztik a háborút, új „munkaerő kiküldését” német célokra emiatt sem engedélyezi.

Az új miniszter, Csataj Lajos vezérezredes felülbírálta elődje álláspontját. Az észtrországi Revalba ugyan nem adott a németeknek munkaerőt, hozzájárult viszont 3000 fős kontingens – fegyelmileg magyar parancsnokság alatti – kiküldéséhez Borba. Az ügy a németeknek sürgős volt: július 2-án aláírták a magyar kormányval kötött egyezményt, mely hat pontot tartalmazott. A harmadik pontba foglalták a német ígéretet: „A Birodalmi Gazdasági Minisztérium ellenszolgáltatásként havi 100 tonna, legalább 30 % réztartalmú koncentrátumot ad át Prahovo kikötőben uszályra rakva. A szállítás inentől a magyar felet terheli.” A harmadik pont kimondta, hogy a szállítmányokért fizetni kell, tehát az átadott magyar kényszer-munkások teljesítményének ellenértéke csupán eszmei „vételi jog”. A továbbiakban újabb tárgyalások következtek, mert a németek az ígért rézkoncentrátumot nem szállították. Végül 143,5 tonna elektrolikus rezet ajánlottak fel tonnánként 2800 német márka áron.⁶⁷

⁶³ Nagy Vilmos így ír emlékiratában Kállayról: „a helyett, hogy nyíltan és őszintén beszélt volna velem, s megmondta volna, hogy a katonai kérdésekben tanusított rendíthetetlen ellenállásom, valamint a zsidókérdésben megmutatózó humánus eljárásom nem felel meg annak a szolgálai helyzetnek, melyben az ország a németekkel szemben van, a helyett, hogy értéscmre adta volna, hogy emberségcs intézkedéseim nem tet-szenek azoknak a torz hajlandóságú, félrecsúszott embereknek, akik a vezetés addigi gyengesége folytán már úgyszólván birtokolják a hatalmat, s tisztességes és egyenes eljárás helyett a diplomatikus görbe utat választotta.” Nagy: i. m. 173. o.

⁶⁴ *Bonhardt Attila–Szakály Sándor*: Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára 1943-ból. *Kritika*, 1984. 8. sz. 13–15. o.

⁶⁵ 1941. július 20-tól 1944. március 21-ig töltötte be a posztot.

⁶⁶ Nagy: i. m. 157–158. o.

Július 6-án kiadták a vezénylési parancsot. 14 zsidó munkaszolgálatos századot⁶⁸ érintett, és a 801. számú jászberényi századot, mely a fegyveres szolgálatot megtagadó vallási csoportok tagjaiból, a Jehova tanuiból állt. A kiszállításra kijelölt személyi állományt arra kötelezték, szerezzen be téli és nyári felsőruházatot, ezen felül a lábbelitől, a takarótól a kulacsig minden szükségeset, mert a katonai készletekből felszerelést nem kaphat.

A bori rézbányák eredetileg francia tulajdonban voltak. A gondos németek még Jugoszlávia lerohanása előtt fél évvel megszerezték a részvényeket. A megszálláskor az alacsony műszaki színvonalú, de a világ réztermelésének 2 %-át termelő bányák már a Porosz Állami Bank tulajdonát képezték. Az előrelátás indokolt volt, mert később eljött az idő, mikor a német hadiipar rézszükségletének felét Szerbiából, a Bor Kupferbergwerke und Hütten AG. rézbányáiból fedezték! Ehhez persze jókora beruházásokra, műszaki fejlesztésre volt szükség, melyet a Belgrádban működő O. T. Einsatzstab (bevetési törzs) irányított.

A nagy mennyiségű rézérc német kohókba szállítása, a szükséges átrakodások a néhez, hegyes terepen nagy műszaki kihívást jelentettek. Az idő is sürgetett, emiatt a németek 130 km keskenyvágányú vasút kiépítése mellett döntöttek. A tervezésben és a finanszírozásban több német nagyvállalat vett részt. A kiépítéshez nagy tömegű munkaerőre volt szükség, ezt hadifoglyokból, a kényszermunkások ezreiből állították ki.

Az első magyar csoport 1943. július 11-én indult Szegedről Borba. A második Apatin dunai kikötőből, a harmadik pedig Ercsiből, ahová Szentkirályszabadjáról, vonaton érkeztek. A kényszermunkások eltérő kiépítettségű táborokban laktak. A munkahelyeken cseh, görög, jugoszláv, 1943 szeptembere után pedig olasz hadifoglyokat is dolgoztattak. A magyarokat először a táborközpontnak számító, a bányaterülethez közeli Berlin táborba, valamint a München és a Voralberg táborokba sorolták be.

A továbbiakban – főként az 1944. május 26-án Vácról és június elején Jászberényből kiszállított újabb háromezres, 1924-es születésű magyar munkáscsoportról van szó – magyar kényszermunkások robotoltak a Westfalen, a Laznica, a Rhön, a Heidenau, a Bregenz és az Innsbruck táborokban.⁶⁹ Köztük volt Radnóti Miklós költő, aki a Vácról indított 1500 kényszermunkás egyikeként érkezett. Itt sínylődött Kardos G. György író, Keszi Imre író, Lukács László költő, Szalai Sándor szociológus és Lehel György karnagy, Tardos Béla zeneszerző, Keleti László színművész, Nóti Károly humorista, az orvosok között Zoltán László, Rubányi Pál sebészprofesszorok.

A rézbányában a fejtési munka több helyütt éjjel-nappal folyt. A napi műszak 12 órát tett ki. A felügyeletet német művezetők, az ún. Arbeitsführerek látták el. Közülük többen nyíltan vagy rejtetten gumibottal jártak.

A magyar munkaszolgálatosok táborélete a magyar keret kiszabta fenytésekkel, moztásokkal és fosztogatásokkal, a szökések meggátlására a lábbelik elvételével indult. A kényszermunkások ötjegyű azonosító számot kaptak, ezt a sapkájukra kellett felvarrni. Az összes felsőruházatra festékkel elől és hátul 20 cm-es Dávid-csillagot mázoltak.

⁶⁷ A kérdést részletesen *Gazsi József*: 6000 bori munkaszolgálatos tragédiája c. tanulmánya tárgyalja. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1964. 1. sz. 70–83. o.

⁶⁸ A 108/84. bori század történetét *Nagy György* foglalta össze. A magyarországi háborús munkaszolgálat. 59–120. o. Végül közzétette a tisztek és a keret névsorát is.

⁶⁹ Bor városban működött a Berlin tábor (ez volt a legnagyobb), a Brünn, a Dresden, az Innsbruck, a München, a Wien és a Straflager (büntetőtábor). A város körüli hegyvidéken a Bregenz, a Heidenau, a Laznica, a Rhön, a Voralberg és a Westfalen tábor.

A munkacsoportoknak a Todt-munkavezetők napi normát írtak elő, melynek teljesítése gyilkos hajszát követelt.

A saját készítésű fapapucokban a járás igen megerőltető volt, sok balesetet okozott. A megfelelő munkaruha, a védőfelszerelés éppúgy hiányzott, mint a földmunkában, a vasútépítésben, a tárnafúrásban vagy a töltésépítésben, a gátak emelésében való tapasztalat. Emiatt is napirenden voltak a kéz- és lábtörések, egyéb sérülések.

A munkaszolgálatosok vasutat építettek, csákányoztak, robbantottak. Különösen nehéz és kimerítő volt azoknak a munkája, akik az úgynevezett Durchlass (átengedő) alagutat építették. Térdig érő vízben kellett dolgozniuk, miközben a levegő tele volt fullasztó porral és robbanógázzal. A nagy mélységekben a szállítási munkák sokszor emberfeletti erőfeszítést és kitaratást igényeltek.⁷⁰

A csillék kezelése sok veszéllyel járt, halálos csillebaleset is előfordult. A munkahelyek általában porral voltak telítettek, ez sok kényszermunkásnak állandósuló köhögési rohamokat okozott. A megpróbáltatásokat leginkább a jiddisül beszélő felvidéki, a fizikai munkában gyakorlott zsidók bírták, ők vallási alapon is támogatták egymást. Ugyancsak összetartó csoportot képeztek a Jehova tanúi század tagjai.

A magyarok első parancsnokának Balogh András alezredest küldték ki. 1943 decemberében érkezett utódjával, Marányi Ede alezredest uralmával összevetve szolgálata idején a tábori viszonyok még emberinek voltak nevezhetők. Egy-egy magyar munkacsoport helyzete attól is függött, körlete milyen távolságra volt a parancsnokságtól. Mellette a századparancsnok magatartásától, mennyire tartotta kézben a zömmel tartalékos állományból behívott keretlegénységet, melynek önkénye a magyar határtól való távolodással egyenes arányban nőtt.

A szállásokon háromemeletes faágyak voltak, a felső priccsekre létrán kellett felmászni. Tisztálkodási lehetőség az általános vízhiány miatt alig akadt. Az elrongyolódott fehérműt, felsőruházatot szalmazsákdarabokkal, színes cérnákkal foltolták meg, melyből legtöbbször kilátszott a szakadt ing, vagy a csupasz testrészek. A kopaszra nyírt fejeken a katonasapka roncsát hordták. Sapkarózsa nélkül, mert a nemzeti színek viselése a munkaszolgálatosok „nem voltak érdemesek”.

Az O. T. az élelmet 10 naponta, az élelmezési táblázat szerint leszállította. A továbbiakban nagyobb része a magyar keret összjátéka révén áruvá lett. Két napra egy darab téglalakú, 1,40 kg-nyi, többször téglakeményű kenyér járt. Rendszerint két munkaszolgálatos szövetkezve beosztotta és együtt fogyasztotta el a kevés élelmet, melyből tápértéket gyakran csupán a kenyér tartalmazott.

Az elsikkasztott élelem magas tábori árfolyamon megvásárolható volt. A keret a táboron kívül és belül – a legcsekélyebb gátlás nélkül – egyaránt „üzletelt”. Megjelent az ukrainai munkaszolgálatban korábban illegálisan elterjedt ún. bonozás is. A kalória, illetve vitaminhiány miatt a többségnek a fejen és a nyaktáján hamarosan furunkulusok jelentek meg. Ezek a testen elterjedtek. Az éles, szilánkos kövek nyílt, gennyes sebeket okoztak. A hasmenéses járványok ugyancsak sok gyötrelmmel jártak.

⁷⁰ A bori munkaszolgálatban és a visszavonulás idején történeteket 1945-ben a Deportáltakat Gondozó Bizottság munkatársai Budapesten több jegyzőkönyvben örökítették meg. A Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány gyűjteményében a tárgyban jelentősebbek a 181., 326., 355., 391., 554., 789., 841., 864., 920., 1643., 1788., 1902., 2064., 2241., 2346., 2348., 2356., 2407., 3048., 3062., 3221., adalékokat tartalmaznak a 172., 299., 305., 387., 645., 700., 855., 2321., 2419., 3251., 3415., 3469. sz. jegyzőkönyvek.

Az O. T. előmunkásai által hajszolt napi robot után a legtöbb táborban a magyar keret „fegyelmező gyakorlatokat”, tömegkínzást tartott. Ezek enyhébb formái a bukfenceztetés, békaügetés, hegyre fel és le futtatás, megisméltelt körlettisztítás, fakitermelés és fahordás, téglacipelés, védőfal építés, ordítózással kísért motozások, különféle gyötrési módok voltak. Majd elterjedt a nyilvános botozás, többeket megfélemlítésül nyomorékká, idegronccsá vertek vagy verettek a keret tagjai. Helyi hadbírótságot is felállítottak. Ítéleteit haladéktalanul, mindenkor megfélemlítő külsőségekkel hajtották végre.

Marányi alezredes a krumpliverembe zárást vezette be. Ehhez pedig a napi kikötés, gyakran kikötések társultak. Az áldozat csuklóit a háta mögött összekötötték, és ennél fogva kötéllel egy fára vagy gerendára annyira felhúzták, hogy a lábujjai a levegőben voltak, néhány centiméterre a talajtól. Ha elájult, fellocsolták és a kínzást újratekdték. A Todt szervezet tagjai, a német mérnökök mindezt a „barbár magyarok” belügyének tekintették, és zsidószimpátiával sem voltak jellemezhetőek.

Mikor az általános kimerültség, a verések és a kínzások teljesítménycsökkenéshez vezettek, több mérnök tiltakozott. Előfordult, hogy a német előmunkás vasárnap valamilyen ürüggyel kivitte a körletből a magyar csoportot, hogy a keret újabb táborbéli gyötréseitől megkímélje, és hétfőn a munkában őket hasznosítani tudja.

A Berlin táborral átellenben, egy alacsonyabb dombon temetőt alakítottak ki. Megközelítőleg negyven kényszermunkást – névtábla nélkül – temettek ide. Köztük volt Lukács László költő, akinek végzetét a kezeletlen bélátfuródás és hashártyagyulladás okozta.

A tisztok és a keret mindenkor félt a partizánoktól, a partizánveszély esetenként különleges intézkedésekhez, hisztériához vezetett. Állandó gyanakvásban éltek, pedig biztos ismeretük nem volt arról, hogy a szerbek szinte mindenről tudtak, ami a munkahelyeken és a körletekben történt. A kiürítéskor több magyar tiszt és tiszthelyettes a partizánok kezére került. Nem sokat teketóriáztak azokkal, akiknek erőszakosságairól, embertelenségeiről tudomásuk volt.

A bori táborok környékét a lakosság körében izzó németellenes hangulat és magatartás uralta. Ez a tény több munkaszolgálatost szökésre bátorított. Néhányan közülük végigharcolták a háborút Tito csapataiban.

Az 1944. augusztus 23-i romániai fordulat, a front gyors közeledése a bori munkaszolgálat felszámolását hozta magával. Először a Heidenau tábor kapott kiürítési parancsot, majd a többi is. Szeptember 8-án az új bolgár hatalom hadat üzent a németeknek, ekkor a bányamunkát is beszüntették Borban. A magyaroknak a Berlin és a Brünn táborokban kétheti összevonás, újabb gyötrés következett. Majd két csoportban megindították őket.

A szeptember 17-én indított első lépcső kb. 3200 főből állt, hét napig gyalogoltak Belgrádba, majd Zimonyba. Titelen át október 4-én – visszavonuló német csapatok, menekülő sváb és magyar csoportok mellett – érkeztek Újvidékre. A gyalogmenet idején több kisebb-nagyobb gyilkosság történt. Az öldöklés csúcspontja 8-én éjszaka Cservenka község téglagyarában volt, ahol német és bosnyák SS-ek húszasával 529 magyar munkaszolgálatost agyonlőttek.⁷¹ A többieket csoportokra osztották, közülük az első október 25-e táján érkezett Szentkirályszabadjára.⁷²

A második lépcső a Brünn és a Berlin táborból hosszú, elhúzódó menetben szeptember 22-én indult. Nemsokára partizánok állították meg, a kényszermunkások Majdanpek

⁷¹ Fekete könyv. 274. o.; „Fegyvertelen álltak...” i. m. II. k. 632–638. o.

⁷² Gazsi: i. m. 83. o. A szerző 680 áldozatot említ.

városka környékén felszabadultak. Voltak, akik csoportosan partizánnak jelentkeztek, mások a felszabadult Románia közeli városai felé indultak, ahonnan könnyebben mehetek tovább. Voltak, akiket szovjet fogságba hurcoltak, és voltak, akik azonnal Palesztina felé vették az irányt. Néhányan a Zsidó Brigád tagjai lettek, és részt vettek a németek elleni harcokban.

Mit hozott a „Nyersanyagkompenzáció bori többletmunkaerőért” címmel nyilvántartott magyar–német egyezmény a magyar félnek? A kérdést teljességgel megválaszolni további tudományos kutatások és dokumentáció hiányában nem lehetséges. Több kutató arra jutott, hogy ez esetben is a magyar félnek előnytelen szerződésről, csupán a króm és a réz vételi jogának megváltásáról volt szó. A munkaszolgálatosok jóformán ingyen dolgoztak a németeknek. Ők pedig addig nem is engedélyezték a magyaroknak semmiféle – előzetesen megígért – szállítást, míg az előzetes alkuban szereplő, később szállítandó német nyersanyagok árát a magyar fél előre át nem utalta.

1944 kora nyarán a Honvédelmi Minisztérium egyik előadója a szerződés aktacso-mójára ráírta: „Az ügy az osztály részéről további intézkedést nem igényel.” A mondat is bizonyítja, hogy mint a második magyar hadsereget, a német „munkás áttelepítésbe” vont vidéki magyar zsidók százezreit, a bori munkaszolgálatosokat is egyszerűen leír-ták. Az ügyben illetékesek a hitleri Németország buzgó szolgálatában egyfajta gesztust gyakoroltak. Megszabadultak hatezer, számukra felesleges magyar állampolgártól, aztán ügyüket ad acta tették.

1943-ban a munkaszolgálatosokról új nyilvántartást fektettek fel. Ezt követően szá-mos korosztályt behívtak hosszabb-rövidebb munkaszolgálatra. Néhány hónappal a vo-ronyezi csata után az ukrainai munkaszolgálatos századokat átcsoportosították, és rész-leges újjászervezésükre is sor került. Csak az útkarbantartó munkaszolgálatos százado-kat hagyták jogilag változatlanul. Ősszel közzétették, hogy a katonai szolgálatban elhalt munkaszolgálatosok özvegyeinek és árváinak járadékigényét a fegyveres szolgálatban elhaltakkal azonos módon kell elbírálni.

A Honvéd Vezérkar veszteségi kimutatása szerint a zsidó munkásalakulatok személyi vesztesége az 1943. évben összesen 23 308 főt tett ki. Közülük elesett, meghalt 2158, se-besült és sérült 716, eltűntnek nyilvánított 18 843, hadifogságba került 1591 fő.⁷³

A 2. magyar hadsereg munkaszolgálatosai veszteségeiről csak becslések állnak ren-delkezésre. A 200 000 fős állományból mintegy 40 000-en meghaltak. 35 000-en megse-besültek, sokan eltűntek. A fogsába esettek száma 60 000-re tehető. A hadsereg fegyver-zetének, felszerelésének 80%-a elveszett.⁷⁴

Nagy Vilmos úgy vélte, hogy az 50 000 munkaszolgálatosból „6000–7000 fő jött vissza nyugatra. A többi vagy elesett, vagy az oroszok fogságába került.”⁷⁵ Randolph L. Braham szerint a szovjet hadifogságba esett (sokszor menekült) magyar zsidók számát nem lehet pontosan meghatározni. A becslések 20 000 és 30 000 fő között mozognak.⁷⁶ Az elmúlt négy évtizedben készült kimutatások a zsidó munkaszolgálatosokat ért sze-mélyi veszteséget 1941 és 1944. március 19-e között 42 000 főben határozták meg.⁷⁷ Az ellentmondások feloldása további kutatásokat igényel.

⁷³ HL VKF 1944/437. eln.

⁷⁴ Szabó: i. m.; *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2000. 255–256. o.

⁷⁵ „Fegyvertelen álltak...” i. m. I. k. LXXV., 278. o. Gosztanyi Péter viszont, Hennyey Gusztáv 1972. évi közlésére alapozva a doni munkaszolgálatosok számát 25 000–30 000-ben adja meg. (i. m. 110. o.) *Romsics* ugyancsak 25 000 munkaszolgálatost említ. i. m. 257. o.

⁷⁶ A magyarországi háborús munkaszolgálat. i. m. 79. o.

A túlélők emlékezései szerint a szovjet hadifogságba menekült vagy esett munkaszolgálatosok nagyot csalódtak. A Vörös Hadsereg hatóságai ugyanúgy kezelték őket, mint bármely más ellenfelet. A hadifogolytáborokban nem tettek különbséget a fegyverrel harcoltak vagy a fegyvernélküli szolgálatra kényszerített zsidók között.

1943 nyarán a katonai, a közérdekű és a kisegítő munkasalakulatok, valamint a honvédelmi munkakötelezettség címén katonai vezetés alatt igénybe vett (visszatartott) személyek összlétszáma Magyarországon meghaladta a 800 000 főt.⁷⁸ Ősszel a kisegítő munkaszolgálatosokkal szembeni hátrányos megkülönböztetésekből többet megszüntettek. Ezek közé tartozott, hogy ezután az Országos Társadalombiztosító Intézet a hátramaradottaknak járadékot fizetett. A változott szellemben fogant utasítás meghatározta, hogy „a katonai szolgálatban elhalt munkaszolgálatosok özvegyeinek és árváinak járadékigénye ugyanúgy bírálendő el, mint azoké, akik fegyveres szolgálatban haltak meg”. December 1-jétől felemelték a kisegítő szolgálatra bevonultak hozzátartozóinak hadisegélyét is.⁷⁹

A Honvédelmi miniszter novemberben Honvédelmi Munkaszervezetet (Ho. Mu. Sz.) állított fel, ennek alárendeltségébe a kilenc hadtest területén 28 munkavezető törzs tartozott. Feladata volt a különböző munkasalakulatok szervezése és kiképzése mind hadműveleti, mind hátszágai alkalmazásra, a honvédelmi munkára kötelezettek igénybevétele „a honvédség felszerelését és működését biztosító hadiipar és nyersanyagtermelés, tovább a honvédelem érdekében végzett minden egyéb munkálat számára” stb. A munkaerő-probléma megoldására fennhatósága alá sorolták a munkaszolgálatra kötelezettek „gazdaságosabb kihasználása érdekében” létesített újabb – légoltalmi, helyreállító, vas-munkás, bőrműves, textilmunkás stb. – munkaszolgálatos századokat.⁸⁰

A Honvédelmi Munkaszervezet vezetését a HM munkaügyi főcsoportfőnöke látta el. Alárendeltségébe tartozott a katonai munkaszolgálatos és a honvédelmi munkasalakulatok parancsnoka, aki felügyeletet gyakorolt a közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj-parancsnokságok, a munkavezető törzsek és a hadiüzemek személyzeti parancsnokai fölött. A közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj-parancsnokságok alá tartoztak: a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak, a katonai munkaszolgálatos századok, a kisegítő munkaszolgálatos századok és a különleges munkaszolgálatos századok (különböző okokból bebörtönözöttekből, internáltakból stb.).

Magyarország háborús terheinek és belső feszültségeinek növekedése a honvédelmi munkakötelezettség további bővítését és szigorítását vonta maga után. A kormányzat a munkafegyelem katonai fegyelmi és bünvádi eszközökkel való fenntartását és a munkaszolgálat büntetőszolgálat jellegének fokozását is célul tűzte. Kállay miniszterelnök titkon az angolszász különbéke után tapogatózott a polgári ellenzékkel tárgyal, eközben főként a katonai adminisztráció útján 1943 kora őszen ismét súlyos megtorló intézkedéseket foganatosított a háborúval szemben álló és a rendszert is fenyegető erőkkel szemben.

⁷⁷ Varga László: A magyarországi zsidóság megsemmisítése, 1944–1945. Évkönyv. 1983/84. (Szerk. Scheiber Sándor.) Kiadja a MIOK. Budapest, 401–402. o.; Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. Magyar Téka, Budapest, 1948., Braham, L. Randolph: The Destruction of Hungarian Jewry. New York, 1963. II. k. Függelék. Kimutatás a magyar zsidóság veszteségéről.

⁷⁸ „Fegyvertelen álltak...” i. m. II. k. 457. o.; Ismertetés a „Honvédelmi Munkaszervezet” (Ho. Mu. Sz.) feladatáról és működési köréről. HM kiadása, Budapest, é. n. 1. o.

⁷⁹ „Fegyvertelen álltak...” i. m. II. k. 445–446. o.

⁸⁰ Uo. 3–5. o.

A „megbízhatatlanok” sorra kapták meg katonai, főleg munkaszolgálatos századokba szóló behívóikat. A kormány Csatay honvédelmi miniszter előterjesztése nyomán november 16-án hozzájárult ahhoz, hogy a „csökönnyösen visszaeső, rendbontó munkásokat” az üzemekből kiemeljék és katonai munkásszázadokkal azonnal kiküldjék hadműveleti területre.⁸¹ A Honvédelmi Munkaszervezetnél gyakorlattá vált az internálási eljárás után elkülönített munkatáborokban töltendő kényszermunka is.

A Honvédelmi Munkaszervezet a feladatát nem töltötte be. Egyrészt, mert érdemi megszervezésére és munkába állítására a csakhamar bekövetkező tömeges bevonulásoktól terhes, zűrzavaros időkben már nem került sor. Másrészt, mert az ilyen körülmények között nyerhető munkaerő is csak a közhasznú beosztásban nem levő (gyakorlatilag közhasznú beosztásban volt mindenki, aki valahol dolgozott, ide számítva a családanyákat is) kis számú munkaerőre, gyakorlatilag fiatalokúakra és öregedő emberekre korlátozódott, ami a hadiüzemek munkaerőgondjait még részben sem oldotta meg.⁸²

1943 végén, 1944 elején a magyar hadiüzemek igényeltek nagyobb mértékben munkásszázadokat. A hadiüzemek növekvő munkaerőhiányán a mezőgazdasági munkák befejezése, valamint a különböző nemzetiségi és zsidó kiegészítő munkásszázadoknak a gyárakba vezénylése valamennyire segített, de korántsem jelentett megoldást.

A hadiüzemi parancsnokok, századparancsnokok és közvetlen alantasaik önkénye, korrupszága számos panaszra adott okot. Velük szemben, „a szörnyen elromlott zsidókérdésben” Bajcsy-Zsilinszky Endre a jogot, a magyarok jó szokásait kívánta érvényesíteni. „Igazságérzetem és a magyar állam, a magyar nemzet világpresztizsének féltése állít oda a szenvedő és üldözött zsidók mögé, mert nemzetem és a magyar állam halálos veszedelmét látom a jogegyenlőség útjáról való elkanyarodásunkban, a teuton módszerek sajnálatos elharapódzásában, és egyben lázadok az embertelenség ellen.”⁸³

1944 márciusában a hadra kelt magyar hadsereg létszáma 597 000 volt, a zsidó munkaszolgálatosoké 63 000. A 19-i, magyar ellenállás nélküli német megszállás a 825 000-nyi magyar zsidóság helyzetében sorsdöntő változásokat hozott. A zsidóság nagy tömegei felett mindinkább a megszállók rendelkeztek. A „német védnökség alatt” létrejött Sztójay-kormány a zsidónak minősülteknek április 5-től elrendelte a felsőruházaton a sárga Dávid-csillag viselését, és szinte napi gyakorisággal állampolgári jogait korlátozó vagy megszüntető rendeleteket fogadott el. Német követelésre Budapesten Stern Samu elnökletével Zsidó Tanács alakult, amely a következőkben a megszállók diktátumainak végrehajtója lett.

A belügyi kormányzatban Baky László ny. csendőrőrnagy, Endre László volt alispán és más szélsőjobboldali politikusok jutottak pozícióba. A perifériáról immár a központba jutott kollaboránsok készségesen segítettek az ország mielőbbi „zsidótalanításában”. A megszállt ország közigazgatásának, hatóságainak legfontosabb tennivalója „a zsidókérdés radikális megoldása” lett.

A német csapatok és terrorszervezetek magyarországi bevonulása a munkaszolgálatban is új helyzetet teremtett. Gyors ütemben 31 újabb zsidó és nemzetiségi munkásszázadot állítottak fel 21 576 főnyi állománnyal. Április 13-án Sztójay Döme miniszter-

⁸¹ *Gazsi József*: Politikai megkülönböztetés a Horthy-hadseregben 1919–1945. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1972. 3. sz. 511–513. o.

⁸² *Dombrády*: i. m. 162. o.

⁸³ Részlet a képviselőnek dr. Radocsay László igazságügy-miniszterhez intézett, 1944. március 5-én kelt leveléből. *Vígh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1944. Budapest, 1992. 234. o.

elnök 50 000 zsidó munkás kiszállításáról „kötelező ígéretet” tett Hitler magyarországi helytartójának, Veesenmayer német birodalmi követnek. További német követelésre pedig újabb 50 000 zsidó behívására kötelezte el magát.⁸⁴ Gyakorlatilag április 26-ig a Wehrmacht és a német szervek 14 nap alatt 200 000 főnyi magyar munkaerőt igényeltek.⁸⁵ A kiszállítás azonban késett. Főként amiatt, mert a szükséges vagonmennyiség nem állt rendelkezésre.

Április 16-án Kárpátalján Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer „különleges bevetési osztagának” (Sondereinsatzkommando) irányításával a helyi közigazgatás megkezdte a területen lakó 150 000 zsidó gettóba kényszerítését, mely aztán az egész vidéki magyar zsidóságra kiterjedt. Veesenmayer április 23-i, Berlinbe küldött távirata szerint napi 3000 zsidó kiszállítását vették tervbe, a „rendeltetési állomás Auschwitz”.⁸⁶

29-én és 30-án a délvidéki bácstopolyai kisegítő toloncházból, a nagykanizsai internálótáborból és a helyi gettóból együtt, valamint a főváros környéki kistarcsai internálótáborból egy-egy, zsidókkal zsúfolt tehervonatot indítottak. A magyarországi deportálás (hivatalosan „munkás áttelepítés”) ezzel kezdődött. A kiszállítottak Auschwitz-Birkenauban május 2-án estek át a munkaképesség elbírálásán, a lágerzsargon szerint a szelekción.⁸⁷

A németek tehát Magyarországról a megszállás után – a magyar hatóságok tevékeny közreműködésével – megkezdhatték a „végső megoldásnak” nevezett, az európai zsidóság ellen folytatott népirtás új fejezetét. Ezzel a nemzetiszocialista fajmítoszt érvényesítették, de tömeges ingyen munkaerőt is megkaparintottak. Az auschwitz halálgyárban munkára kiválogatottakat a nagy koncentrációs táborokba átszállították, majd azok altáborában az SS hasznára, legtöbbször halálra dolgoztatták.

Az 1944 nyári magyarországi deportálásokban a honvédség nem vett részt. A helyi közigazgatás mellett a m. kir. csendőrség és a rendőrség végezte az alaposan előkészített, menetrendszerű „zsidóltanítást”. (A vidéki deportálás egyik meghatározó alakja vitéz Ferenczy László csendőr alezredes volt. A „tiszogatási akciókról” fennmaradt jelentései a történekről fontos bizonyítékokat szolgáltatnak.⁸⁸) A helyi kiszállításoknál a németek inkább háttérben maradtak, esetenként ellenőriztek.⁸⁹ A deportáló Eichmann-kommandó 1945 májusa után elfogott tisztjei a bíróság előtt sokszor hivatkoztak arra, ők csak tanácsadók, megfigyelők voltak. A magyar hatóságok mindent saját akaratukból csináltak a zsidók ellen.

Az SS-ek mentegetőzése csak részben valós. A deportálás valamennyi fázisának az irányítását és ellenőrzését a kezükben tartották. A „piszkos munkát” viszont a magyar féllel végeztették, a legtöbb területen készséges, nem ritkán túlteljesítő együttműködőkre találtak. Ekként történhetett, hogy július elejéig vasúton 437 402 vidéki zsidót szállítottak ki az országból.⁹⁰

⁸⁴ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (Összcáll. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt.) Budapest, 1968. 823. o.

⁸⁵ *Dombrády*: i. m. 165. o.

⁸⁶ A Wilhelmstrasse... i. m. 836. o.

⁸⁷ Részletesen lásd *Szita Szabolcs*: Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában. MAZSÖK Budapest, 2000. 47. o.

⁸⁸ Az Endre–Baky–Jaross per. (Szerk. *Karsai László és Molnár Judit*.) Budapest, 1994. 497–522. o.

⁸⁹ Thadden követségi tanácsos clismérőleg jelentette Berlinnek, hogy „a magyar csendőrség helyi parancsnokai szélsőséges buzgalmat tanúsítanak”. A Wilhelmstrasse... i. m. 855. o.

⁹⁰ A Wilhelmstrasse... i. m. 881. o. Az utolsó fázisban a Budapest környéki zsidóságot deportálták.

A deportálás, de a zsidó férfiak kiegészítő honvédelmi munkaszolgálatos ügyében is a németek szava meghatározó volt. A honvédelmi minisztériumban május 1-jén tartott értekezleten a német fél még hozzájárult, hogy a kiegészítő munkaszolgálatos századok számát az addigi 210-ről 575-re emeljék. (A magyar hadsereg ezzel 125 000 zsidó férfit kivont a deportálás alól.⁹¹) Viszont feltételül szabták, hogy a magyarok a munkaszolgálatos zsidókat táborokba tömörítik, szoros őrizet alatt tartják.

A különféle német szervek főleg a zsidókra irányuló munkaerőigényei napról-napra nőttek. Végül központosították az igénylést, hogy „elkerüljék az ütközéseket”.⁹²

A munkaszolgálatos zsidók visszatartása a deportálás elől fordulatot jelentett. A honvédelmi tárca – amelyet a zsidó állampolgárok az elmúlt háborús esztendőben szenvedéseik egyik fő okozójának tartottak – olyan kormányzati intézménnyé lett, melynek több szerve szerepet vállalt a zsidó életek megkímélésében. A motivációk tisztázására nem áll rendelkezésre elégséges dokumentáció. Feltételezhető, hogy a munkaerő megtartásán felül egyes kormányzati és katonai vezetők – akik többé-kevésbé tisztában lehettek Eichmann „különleges bevetési osztaga” és a megszállókat kiszolgáló magyar politikusok intézkedéseinek következményeivel – embermentési szándékok alapján cselekedtek.

A honvéd hadtesteknél (számos esetet Ferenczy László csendőr alezredes jelentései rögzítettek) a honvéd kiegészítő parancsokságok SAS-behívóval (Sürgös! Azonnal! Sürgös!), valamint hirdetéymények útján tömegesen hívtak be zsidó férfiakat munkaszolgálatra. Több katonai parancsok úgy rendelkezett, hogy a honvédségi behívókat a gettóba és a deportálást közvetlen megelőző helyszínre, a szigorúan őrzött „tömörítő táborokba” is kézbesítsék. Ezeket a parancsokat „Tiszt a tisztnek, azonnal” megjelöléssel, szigorúan bizalmas úton továbbították.

A május 4-ről fennmaradt egyik távirat szerint (a tömeges, napi négy vonatot felölelő deportálás május 14-én indult) a kiegészítő munkaszolgálatos századokat vasútépítéshez – a táviratban 24 századról, 5200 zsidó férfi sorsáról van szó – május 10-re már menetkész állapotba kellett szervezni, vagyis mindenképpen a II., a III., a IV., az V. és a IX. hadtest területén „össze kellett szedni”. A szándékot a végrehajtás tényei bizonyítják: „igénybevehető SAS behívójeggyel, illetve a zsidó táborokból kiválasztás útján a jelenleg nem szolgáló összes eddigi nyilvántartásban szereplő 50 év alatti, kiegészítő szolgálatra kötelezett” és fontos, a további tényekkel igazolható: „a legfiatalabb korosztályig”.

A május 15-én – német nyomásra – kiadott parancs elrendelte ugyan a kiegészítő munkaszolgálatos behívások megszüntetését, ezt azonban több kiegészítő parancsokságnál elszabotálták. Figyelemre méltó, hogy másnap a Honvédelmi Minisztérium 6/k. osztálya „igen sürgös és fontos okok készítette szükségességéből” 32 kiegészítő munkásszázad felállítását rendelte el. Ebbe a szigorúan bizalmas parancsba is belefoglalták „a gettókból való kiválasztás” feladatát.

Az budapesti I., a székesfehérvári II. és a szombathelyi III., valamint a miskolci VII. honvéd hadtestnél júniusban is folytatódott a zsidók behívása.⁹³ A miskolci hadtest terü-

⁹¹ Szita Szabolcs: Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945. Budapest, 1989. 49–50. o.

⁹² A Wilhelmstrasse... i. m. 843. o.

⁹³ Bevonulási hirdetéymények az Országos Zsidó Múzeum gyűjteményében. Június 4-én és 5-én Aggtelecky Béla altábornagy adott ki bevonulási parancsot a 18–41 éves zsidó férfiak számára az I. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljhoz Vácra és a XI. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljhoz Felsőhangonyba. A helytörténeti irodalom is bőven tartalmaz adatokat a gettókból való behívásra, zsidó férfiak csoportos „kiemelésére”.

letén Horváth Kálmán honvéd százados, dr. Egyed Lajos főhadnagy és Drizsnyei alezredes aktív közreműködésével a mozgósítási osztály tisztjeként végzett sorozást. Losonctól Gyöngyösig több tucat gettóból emelt ki 18 évesnél fiatalabb és 48 évesnél idősebb férfiakat is. A fejlettebb fiatakorúak százait (köztük 13-15 éveseket!) mentette meg apjukkal, nagyapjukkal együtt, majd a jolsvai munkaszolgálatos táborba irányította őket.

Losoncon Zöldi Márton csendőr százados fenyegette meg emiatt Horváth Kálmánt, és feljelentések érkeztek parancsnokához a gettósorozások miatt. Finta József vezérőrnagynak tudomása volt tisztjei működéséről, és parancsnoki hatáskörében megvédte beosztottait. Horváth századosok működése nyomán a deportálás elől kimentett zsidó fiúk, férfiak többsége túlélte a háborút.⁹⁴

Ferenczy csendőr alezredes június 12-i jelentése egyéni esetről szólt. „Roth Ferenc Szlovákiából ide szökött külhonos zsidót Salgótarjánban őrizetbe vették, de a 61. honvéd bevonulási központ névre szóló »SAS« behívóval munkaszolgálatra bevonultatta.”⁹⁵ A székesfehérvári és miskolci honvéd hadtest kiegészítési körzetéből a munkaszolgálatosok egy részét (főként a szakmával rendelkezőket) Mosonmagyaróvárra irányították, és hadiüzemekben dolgoztatták. Hasonlóan tettek Szekszárdon. Helyi munkaszolgálatos századot is felállítottak, az ide behívottak nagyobb része november 15-ig rendezett körülménynek között dolgozott. Egyéni védelemre is akadt példa. A 19 éves Jelinek Istvánt a lengyeltóti járás fogdájából László Imre ezredes SAS-behívóval kiszabadította, június elején mohácsi munkaszolgálatra bevonultatta.

A honvédségi munkaszolgálatba „menekítés” ellen föllépett Eichmann kommandója és Otto Winkelmann SS-Obergruppenführer. Mégis, a megszállók és kiszolgálóik kijátékosítása a behívásokkal országszerte folytatódott. Kiemelkedők a kolozsvári IX. hadtestnél történtek. Az 50 munkásszázadot magában foglaló X. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj kiegészítési körzetében Reviczky Imre alezredes – Mécs főhadnaggyal és Gombay Jenő főtörzsrőrmesterrel együtt – erkölcsi meggyőződésből, a humánum alapján cselekedett. A büntetőszázadokat feloszlatta, a munkaszolgálatosokat brutálisan kezelőket megfenyítette, leváltatta. Véget vetett az önkényeskedéseknek, visszaéléseknek és emberi viszonyokat teremtett a parancsokához rendelt román fiatalok századaiban is. Sok ezer magyar és nemzetiségi, zsidó mivoltáért vagy politikai okból behívott munkaszolgálatost önzetlenül megsegített.⁹⁶

Dokumentumok hiányában bizonytalan, hogy a honvédségi munkaszolgálatos behívások a nyári deportáláskor mennyi életet mentettek meg. Esetileg azonban nyoma maradt. Veessenmayer június 13-i jelentésében a Kárpát-térségből és Észak-Erdélyből 289 357 zsidó kiszállításáról adott számot. Az Eichmann-törzs 310 000 kiszállítását tervezte, a teljesítés elmaradásának okát Hitler helytartója a honvédségi intézkedésben jelölte meg. Említést tett arról is, hogy a Budapesttől északra eső országrészen folytatódnak a „szállítások”, és az utolsó pillanatban ezen a területen is hívtak be munkaszolgálatra zsidókat.⁹⁷

Nem véletlen, hogy a bő hónap múlva tervezett budapesti deportálás kapcsán fontosnak tartotta, hogy „a munkálatokat rajtaütésszerűen, különleges intézkedésekkel kell

⁹⁴ Részletesen lásd Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. (Szerk. Szita Szabolcs.) Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine-1944 Emlékbizottság. Budapest, 18–22. o.

⁹⁵ Az Endre-Baky-Jaross per. 517. o.

⁹⁶ Szita: Halálérod. 51., 302., 303. o. Életéről lásd Reviczky Ádám: Vesztes háborúk, megnyert csaták. Budapest, 1985.

⁹⁷ A Wilhelmstrasse... i. m. 865. o.

megkezdni”. Vagyis meg kell akadályozni minden menekvés lehetőségét, segítő intézkedést! Endre László államtitkár a június 21-i minisztertanácsi ülésen úgy összegezte, hogy a honvédelmi kormányzat 80 000 zsidót hívott be kiegészítő munkaszolgálatra, „akik jelenleg nem esnek bele a külföldre irányuló zsidó munkás szállítmányok csoportjába”.⁹⁸ Ez a szám feltehetően túlzó, de források hiányában ellenőrizhetetlen.

Horthy és Veessenmayer július 4-i kétórás megbeszélésén a „zsidókérdés” is napirendre került. A kormányzó kijelentette, hogy „nem barátja a zsidóknak”, de politikai okokból tenni kíván a kikereszeltkedett zsidók érdekében, s hogy a zsidó orvosokat megtartsák. Fontosnak tartotta, hogy „a zsidó munkaszolgálatos századokat, ha azok hadifontosságú munkáknál dolgoznak, Magyarországon hagyják.”⁹⁹

Közben június 7-én Csatay honvédelmi miniszter rendeletileg előírta, hogy az országon belül a zsidó munkaszolgálatosokkal szigorúan kell bánni. Századaikat hadifogolyszerűen kell elhelyezni és fegyverhasználatra feljogosított őrséggel kell őrizni. Ezzel hatályát veszítette a 110.160. eln. KMOF-1943. sz., ún. „bánásmódröndelet”. 16-i keltezéssel elrendelte, hogy a zsidó munkaszolgálatosok a sárga vagy a fehér karszalag viselésén túl sárga csillagot is kötelesek hordani.

A honvédségi embermentésekre mintegy válaszul, Jászberényben és másutt ellenakciókra került sor. A szolgálati úton lévő, a vonatokról erőszakkal leszállított munkaszolgálatosokat Zöldy Márton csendőr százados csendőreivel a hatvani cukorgyárba, a deportálás előtti gyűjtőtáborba kényszerítette. Ezt tette Kecskeméten is.¹⁰⁰ A folytatás az Auschwitz–Birkenau-i halálgyárba való kiszállítás volt.

A vidéki deportálások rettenete következtében egyre inkább teret nyert az a magyar álláspont, hogy a munkaszolgálatosokat az országon belül kell foglalkoztatni. Közrejátszott a kiszállítás leállítás, így júliusban és augusztusban az Eichmann-kommandó által megkísérelt deportálásra – magyar karhatalmi segítség hiányában – Budapesten nem kerülhetett sor. A fővárosi zsidókat újabb munkaszolgálatos sorozásokra kötelezték, ennek keretében a zsidóság egy részét romeltakarításra fogták.

1944 nyarának történetéhez tartozik, hogy a Honvéd Vezérkar főnöke augusztus 19-én tiszti parancsban figyelmeztetett, hogy „több tiszt ellen kellett bűnvádi eljárást indítani amiatt, hogy az e tekintetben kiadott 1600/1944. M. E. számú rendeletben foglaltak ellenére zsidóktól ajándékba, adásvétel tárgyaként vagy megőrzésre különböző vagyontárgyakat átvettek, az ezzel kapcsolatos bejelentési kötelezettségüknek azonban a rendeletben megállapított határidőn belül nem tettek eleget”.¹⁰¹

Szeptember közepén a besorozottakat (köztük a zsidó nők százait) a főváros környékére, sáncásásra rendelte az 1. honvéd hadtest parancsnoksága. Vidéken pedig arra törekedtek, hogy a munkaszolgálatos századokat továbbra is a honvédség keretében tartásák. Ezek főként erődítések, repülőterek, vasútvonalak építésénél és helyreállításánál, anyagok kitermelésén, valamint a főbb hadiüzemekben dolgoztak.

Lakatos Géza vezérezeredes, miniszterelnök kormánya többretű erőfeszítéseket tett az időnyerésért, ezen belül a magyarországi zsidókérdés német módra való „megoldása”

⁹⁸ Fekete könyv. 288. o.

⁹⁹ A Wilhelmstrasse... i. m. 875. o.

¹⁰⁰ Szita: Halálérőd. 51–52. o.

¹⁰¹ A vitéz László altábornagy által aláírt tiszti parancs végül arra utal, hogy ilyen cselekmény miatt egy tart. főhadnagyot négyhavi súlyosított fogházra és lefokozásra ítélték. HL 6799. sz. csomó HM 1944. Bbkr, Bko, Elnökség sorozat, 88 501 eln. VKF sz.

ellen. A Honvédelmi Minisztérium csoportfőnöke, Horny Ernő vezérőrnagy, a Katonai Munkaszolgálat Országos Felügyelője kidolgoztatta – az addig Dávid-csillaggal megjelölt lakóházakba zárt – budapesti zsidók munkába állításának menetét és módját. Heinrich János ezredes, a Honvédelmi Minisztérium osztályvezetője a zsidó férfiak ügyében, a német szándékok ellenében dolgozott.

A fővárosi zsidók mentési célú visszatartásának szándéka tovább erősödött. „Sáncásó” századokat állítottak fel. A németek felismerték, hogy Heinrich ezredes intézkedései nem igényeik szerint és nem a zsidó munkaszolgálatosok ellen történtek. Magára vonta olyan felsőbb magyar katonai parancsok gyanúját és neheztelését, melyek beosztottai a zsidókkal való leszámolást pártolták. Az ezredest harctéri szolgálatra küldték, feladatát Gobbi Ede százados vette át. A váltás a helyzeten alig változtatott. Gobbi százados ugyancsak jóindulatúan, emberségesen intézkedett. Több száz munkaszolgálatost segített meg.¹⁰²

Október elején az ifj. Horthy Miklós által vezetett ún. Kiugrási Iroda foglalkozott a budapesti zsidóság megmentésére irányuló katonai lépések előkészítésével is. A zsidó vezetők kapcsolatba léptek a Magyar Front pártjaival, a német szövetségből való kiválásért tevékenykedőkkel. Összeköttetés létesült a Magyar Front és az ellenállást latolgató, vállaló zsidó csoportok között. Tárgyalás indult a kormányzó bizalmasával, Lázár Károly testőr altábornaggyal a zsidó munkaszolgálatosok (520 munkaszolgálatos századot tartott nyilván ekkor a Zsidó Hadviseltek Bizottsága) esetleges felfegyverzéséről, a zsidó önvédelem megszervezéséről. A háborúból – Horthy kormányzó szűk, meglehetősen elszigetelt körében tervezett – „kiugrás” csekély érdemi előkészületeit a belső árulások hamar megtörték.

Október első felében – mintegy a következő rettenetes hónapoknak előszeleként – a zsidó munkaszolgálatosok ellen több véres német akció történt. Mint a bori munkaszolgálatnál már érintettük, 8-án éjszaka a Prinz Eugen von Savoya SS-alakulat a cservenkai téglagyárban tömeges mészárlást tartott, 11-én ugyancsak SS-ek a kiskunhalasi vasútállomáson 196 munkaszolgálatossal végeztek. Két nappal később a debreceni–apafai lőtér 62 munkaszolgálatos életét oltották ki.¹⁰³

Október 15–16-án német fegyveres segítséggel hatalomra került Szálasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom teljhatalmú vezére. Budapesten és az országban 250 000-300 000 zsidó várta rettegve sorsát. Tisztában voltak azzal, hogy Szálasiól és híveitől, a fosztogatásra, gyilkolásra kész, gátlástalan csöcseléktől semmi jót nem várhatnak. Bár magát hívő kereszténynek, buzgó katolikusnak tartotta, Szálasi vad antiszemitizmus fűtötte. Pontosabban magát nem antiszemita-ként hanem „aszemita-ként” definiálta. Végső célja a totálisan zsidómentes Magyarország volt.

A fegyveres német beavatkozással történt hatalomra jutása után minden további nélkül jóváhagyta, hogy a még Budapesten lévő zsidók közül a munkaképeseket gyalogmenetekben indítsák útnak Németországba. Veessenmayer német birodalmi megbízott követelésére és a Budapestre újult reményekkel visszatért Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführerrel teljes egyetértésben beleegyezett, hogy a vidéken dolgoztatott zsidó munkaszolgálatos századokból 50 000 főt fél évre „kölsön adjanak” a németek-

¹⁰² Üldöztetés-embermentés. 47. o.

¹⁰³ Részletesen lásd *Szita*: Halálérőd. 58. o. Pusztavámon az SS a jolsvai orvos-mérnök század 160 tagját gyilkolta le.

nek.¹⁰⁴ A végrehajtás gyorsan ment. Beregfy Károly honvédelmi miniszter parancsára vezényelték Hegyeshalomra az addig magyar honvédségi kiegészítő munkaszolgálatot teljesítő zsidó férfiak kijelölt századait. Tizenötezer nyi munkaszolgálatost adtak elsőként német kézre.¹⁰⁵

Közben Budapesten a honvédelmi miniszter rendeletére „honvédelmi szolgálatra” bevonult és kiterjedt razziákön összeszedett zsidókat a nyilaskeresztes pártszolgálatosok főként az óbudai téglagyárba terelték össze.¹⁰⁶ Ide „tömörítették” – kezdetben honvédségi és rendőrségi őrizettel – a Németországba deportálandó zsidók csoportjait, ezreit és mindazokat, akit a nyilas fegyverek az utcai vagy lakásrazziákön elfogtak, majd az országból „eltávolítandónak” szántak.¹⁰⁷

Az óbudai téglagyárba hurcoltakról dokumentáció nem maradt fenn. A szárítótkban, a téglahalmok árnyékában 5000–6000 ember zsúfolódott itt össze. Víz és bármiféle ellátás nélkül, részben a szabad ég alatt éjszakáztak. Az őszi esőnek és a hidegnek kitéve, egy-három napig vártak a vezénylésre, majd a Bécsi úton elindultak a németeknek való „kölcsonadás” felé.

Az első menetoszlopok november 6-tól tűntek fel az országúton. Egy hét alatt 27 000 mindkét nembeli foglyot indítottak a rendészeti hatóságok a Piliscsabán, Dorogon, Süt-tőn, Szőnyön, Gönyűn, Dunaszegen, Mosonmagyaróváron át Hegyeshalomban végződő 250 km-es útra. A szökéseket megelőzendő, Vajna Gábor, Szálasi belügyminisztere az „áttelepítés” útjain sűrű razziákat rendelt el.¹⁰⁸ A menetet kezdettől eldobott holmik, út-széli, temetetlen holttestek jelezték.

Az SS-nek ígért magyar „kölcsonzsidók” kiéhezett, 2000–4000 fős oszlopai rettegve vonszolták magukat a napi menetszakaszokon. Bottal és puskatussal hajtották őket, míg a menetcélt el nem érték. A menetből szökötteket – ha elkerülték a helyszíni „felkonco-lást” – újabb transzportokkal indították a birodalmi határhoz. Esetenként a komáromi Csillagerődbe, gyakrabban Győrbe, a korábban gettóként szolgált Budai úti barakkokba kerültek. Az utóbbiban a 202. munkavezető törzs keretlegényei őrizetében Dante poklát járták végig.

Hegyeshalomban a szabad ég alatt és a községi pajtákban a 12 éves gyerektől a mat-rónáig csoportokban vártak a menetelők az SS-nek való átadásra. A halotti anyakönyvbe november 27-ig jegyezték be az elhalálozásokat, 93 végkimerülésben elhalt zsidóét és 18 kiütéses tifuszosét.¹⁰⁹

A határra gyalogoltatott budapesti zsidók, munkaszolgálatosok, a vonaton odaszál-lított munkaszolgálatos századok nagyobb részét november 20-ig átadták az SS-nek. A túloldalon a deportáltak csoportjait Zurndorfból vezényelték tovább. Az egyik irányító tiszt Rudolf Hoess SS-Obersturmbannführer, az Auschwitz-Birkenau-i halálgyár koráb-bi parancsnoka volt. Zurndorfból több női csoportot Dachauba, illetve melléktáborába, másokat pedig vissza Magyarországra, a határmenti erődítő munkatáborokba szállítot-ták tovább.

¹⁰⁴ A Wilhelmstrasse... i. m. 904. o.

¹⁰⁵ Szita: Halálérőd. 63. o. A szentkirályszabadjai munkatáborból újfent deportálták a volt bori századokat is. Uo. 67. o.

¹⁰⁶ A Nagybátány-Újlaki Téglyagyár óbudai telepén (Bécsi út 136. sz.) gyűjtőtábor állítottak fel.

¹⁰⁷ Szita: Halálérőd. 62., 65. o.

¹⁰⁸ „Fegyvertelen álltak...” i. m. II. k. 660–661. o.

¹⁰⁹ Hegyeshalmi halotti anyakönyv és a helyi községkrónika alapján. A halálozásokat Csepelka Jenő szá-zados jelentette be.

November végére a katonai kisegítő munkaszolgálat a deportálás előli időleges „menedékként” megszűnt. 28-án és 29-én – titkos parancs alapján – a honvédségi munkaszolgálatos parancsnokokat leváltották. A legtöbb budapesti munkaszolgálatos körletben nyilaskeresztes fegyveresek vették át a vezénylest. Beregfy Károly honvédelmi miniszter hozzájárult, hogy a Józsefvárosi pályaudvarról vagonokban sáncmunkára szállítsák az egyes követségek oltalmába vett, emiatt védettnek nevezett, (inkább hitt) munkaszolgálatos századokat. Közel 18 000 főnyi állományukban a magyar kultúra, a tudomány több zsidó származású kiválósága lelt eladdig menedékre.

Az elhurcolás elől Raoul Wallenberg svéd követségi titkárnak a svéd és a san salvadori védelem¹¹⁰ alatt állt munkaszolgálatosokat sikerült merész, határozott fellépésével kimentenie. A többieket Hegyeshalmon át az SS kezére juttatták, onnan zömmel erődépítésre hurcolták őket. Sopron és Kőszeg körzetébe szállították a hadművelleti területről visszavont, először a kassai téglagyárba vezényelt munkaszolgálatos századok maradék személyi állományát is.

Ezzel lényegében felszámolták a kisegítő honvédelmi munkaszolgálat intézményét. Az addigi kisegítő munkásszázadok tagjait a nyilaskeresztesek által „munkaszolgálatra alkalmasnak” nyilvánítottakkal egyenlő eljárás alá vonták. A sárga karszalag megszűnt, ettől kezdve ők is csak sárga Dávid-csillagot hordtak. A „kölcsönadás” még formalitás sem volt, inkább a felújított magyarországi deportálás fedőneve. A honvédségi munkaszolgálatosokat, miként a „civil munkaszolgálatosokat” (gyakorlatilag deportálandó férfi és női zsidó kényszermunkásokat) nem név, hanem csak szám szerint adták át a magyar fegyveres kísérek.

Az újabb magyar munkaerő megkaparintásában a nyilaskeresztes vezetők mellett vitéz Ferenczy László csendőr alezredes segítette a németeknek. Az Eichmann-stábból Theodor Dannecker és Otto Hunsche SS-Hauptsturmführerek voltak a „tanácsadók”.

A honvédség kötelékében Budapest területén néhány „légómentő”, fehér karszalagos kisegítő munkaszolgálatos század maradt, valamint a 101/359. kmsz., az ún. ruhagyűjtő század.¹¹¹ Egyes harcoló csapatokhoz, munkavezető törzsekhez is tartoztak „muszosok”. Ezen felül elszórtan, a dunántúli ipartelepeken, repülőterek munkáinál stb. dolgoztak még Magyarországon munkaszolgálatos századok.

Veress D. Csaba kutatásai szerint decemberben munkaszolgálatosokat lőttek agyon Csepelen, Balatonarácson, Tapolca mellett. 1944 végén bujkáló munkaszolgálatosok tucatjaival végeztek a „felkoncoló” közegek.

A magyar–német határon november végétől a Bécszet és Grazot, valamint a környékükön található hadiipari kapacitást védő földerődítmény-rendszer (hivatalos neve Birodalmi Védőállás, Reichsschutzstellung volt) kiépítése lendületet vett. A német hadvezetés tartósan le akarta zárni a birodalom hátsó bejáratát, s ezzel megvédeni – többek

¹¹⁰ Említésre érdemes, hogy Beregfy vezérezredes 1944. november 26-án eltiltotta a honvédség tisztjeit attól, hogy bármilyen külföldi hatóságtól maguk és családtagjaik részére menlevél kiállítását kérjék. Tudomására jutott, hogy a vatikáni nunciaturán tiszték menleveleket kértek. „Ez az eljárás merőben ellenkezik a m. kir. honvédségben uralkodó fennkölt szellemmel és tisztii felfogással, azonfelül azt a látszatot kelti, mintha a tisztikar egy része már a szovjet uralom alatti elhelyezkedésre gondolna.” Honvédségi szabályrendeletek 90.306/Elnökség. -1944. sz. körrendelet. Közli *Honvédségi Rendeletek*, LXXI. évf. 60. szám 1944. november 29. 723. o.

¹¹¹ A ruhagyűjtő századdal eredetileg a munkaszolgálatosokat megsegítő gyűjtőakciók számára a Zsidó Hadviselték Bizottsága rendelkezett. Parancsnoka Ocskay László tart. százados volt. A századnak követségi védettséget szerzett, Budapest körülvárosa után a zuglói Abonyi utcában rejtőző zsidók zűzáit védte meg.

között – a létfontosságú dunántúli olajmezőket, az alumíniumipar központját. Ezek a szándékok a háború elhúzására alapított tervekhez tartoztak.

Az építés menetét német pártmegbízottak (Politische Leiter), a védvonal kitűzését és a közvetlen építési munkákat a Todt-szervezet tagjai felügyelték. Az őrség sokszor kirendelt helyi lakosokból, felfegyverzett nyilas suhancokból állt. Az erődítés kiemelt vonala a szlovákiai Pozsony és a magyar–német–horvát hármashatár térségéig húzódott. A Niederdonau (Alsóduna) erődvonalat Kőszegig (az Írottköig) húzták meg, onnan pedig a Steiermark (Stájerország) erődvonalt tartott – mint a másik erődvonalon is, hol magyar, hol német területen – délnek.¹¹²

A Pozsonytól Kőszegig húzódó Niederdonau erődvonalon 1945 márciusa végéig 35 000 zsidó kényszermunkás robotolt. Húsz munkatáborba sorolták őket: köztük Balf, Fertőrákos, Hidegség, Ilona-major, Kópháza, Ágfalva, Donnerskirchen, Siegendorf, Kőszeg sokak számára jelentett végállomást. A munkákon kíméletlen hajsza folyt, a legenygült, megbetegedett páriákat agyonverték, agyonlőtték. Az öthónapos robotban minden harmadik sáncmunkás elpusztult. Hasonló körülmények jellemezték a Kőszegről délre, a hármashatárig kijelölt erődvonalon építését is. Felmérhetetlen, összegezzhetetlen az a veszteség, amely az értelmetlen erődrendszer építésekor a munkaszolgálatra bevonultatott, majd német kézre adott orvosok, művészek, tudósok, tudományos kutatók elpusztításával a hazai szellemi életet érte.

Az 1944. év utolsó két hónapjában a Szálasi-rezsim ötvenezernél több munkaszolgálatost és Budapestről deportáló menetben elhurcolt zsidót adott át a határon az SS-nek. A gyalogmars idején elpusztult százakról – a hiányos anyakönyvezés miatt – nincs pontos számadat.

1945. március végéig a nyugati határon a volt magyar munkaszolgálatosokkal szakadatlan folytatódott a katonailag értelmetlen, haszontalan állások építése. A nyomorúságos szállásokról a német állásépítő szervezet (Stellungsbau) tagjai, őrszemélyzete és a fegyveres nyilasok, a magyar önkéntes vagy toborzott „zsidóőrök” virradatkor az úttestre parancsolták a munkatáborok foglyait. A szerszámok felvétele és a reggeli „kávé” kiosztása után az adott falut környező magaslatokon földmunkára indultak, futóárkokat, géppuska- és golyószóróállásokat, másutt széles árkokat, ún. tankcsapdákat ástak. Léteztek kő- és fakitermelő csoportok, szállítóbrigádok, nádvágók is. A környező erdőkben kivágott fatörzseket, nagyobb ágakat a zsidó kényszermunkások sokszor kettesével, kisebb-nagyobb csoportokban hordták le a földből, helyi kőből és fából készült „erődítésekig”. A sötétedésig tartó munkáknál valamiképp félrehúzódni, a szórakozásból is lövésre, gyilkolásra kész őrség figyelmét felkelteni életveszéllyel járt.

A gyötrelmes napi robotban reggel vizes pótkávé, a terepen elfogyasztott déli marharépa leves járt. Vacsorára híg főzelék vagy leves jutott. Mindez minimális tápértéket tartalmazott, kenyeret pedig háromnaponta osztottak. Az újonnan érkezett, kiéhezett fegyvercsoportok csak napok múltán kaptak valamiféle ellátást.

Legálisan és nyíltan élelemkiegészítéshez jutni nem lehetett. (Sáncmunkások semmiféle küldeményt nem kaphattak, nem levelezhettek.) A titokban, sokszoros áron, valamilyen csere útján megszerzett pótélelmet ajánlatos volt azonnal elfogyasztani. A pajtaszállásokat az örök gyakran átkutatták és fosztogatták, de a tartalékként dugdosott falatot

¹¹² A védvonalakról részletesen lásd *Szita Szabolcs: Munkaszolgálat Magyarország nyugati határán, a Birodalmi Védőállás építése 1944–1945.* Budapest, 1989. 34–37. o.

elemelhette bármelyik kiéhezett sorstárs is. A nyomorúságban a foglyok zöme hetek alatt a már hiányos felsőruházatát is részben élelemre kényszerült cserélni. A hiányokat a növekvő számban elhalálozott, legyilkolt fogolytársak felszereléséből pótolták, amíg lehetett. Így adódott, hogy sokak végzetét a fagyás, éjszakai kihűlés okozta.

A munkatáborba soroltak csak az úttesten közlekedhettek. Tilos volt a helyi gazdák szénapadlására, netán istállójába belépni, bekéredzkedni. Mégis többen próbálkoztak vagy éltek ezzel, mivel az éjszakai fagyhalál elől keresték a menekvést. (1944 tele különösen kemény, hófúvásos volt.) Nem volt ajánlatos gyengélkedni, munkára – még orvosi felmentés esetén is – ki nem vonulni. Többeket, mivel „szalmabetegségbe” estek, a nedves szalma vagy nádvacokból reggel kibújni már nem tudtak, helyben agyonvertek, agyonlőttek az őrségbe sorolt nyilaskeresztes suhancok, a razziázó SS-ek, német segédrendőrök. Sok bajt, tifuszt hozott a sáncmunkásokra a megfelelő tisztálkodás hiánya, a növekvő eltetvesedés is.

A helyi lakossággal még szót váltani is szigorúan tilos volt. A tilalmat megszegni merészülő foglyot emiatt kiköthették, megbotozhatták, és minden lehető módon büntették. De megtorolták a leleplezett kapcsolattartást a helyi gazdán vagy családján is. Megalázó fenyegetéssel, Gestapo-figyelmeztetéssel, máskor sárga csillaggal való megjelölés, internálás veszélyével kellett szembenézni annak, akit a kényszerszolgálat támogatásán kaptak.

Mindennek a szovjet csapatok gyors előrenyomulása vetett véget. A Birodalmi Védőállás védelmi szerepe elenyésző volt. Az 1945. márciusi, jelentős veszteségekkel járt balatoni csata után nem is volt már kit a határvonalon bevetni. A hangzatos „Tavaszi ébredés” (Frühlingserwachen) helyett fejvesztett német menekülés következett, ennek részeként az erődítő táborokból „a még felhasználható izomerőt” evakuálták. A sérült, beteg vagy bármilyen okból meneteképtelen sáncmunkásokkal a legtöbb helyen csoportosan, golyóval végeztek.¹¹³

A gyalogmeneteket március 24-26. körül a határról Nyugatnak indították, a besoroltak előtt ismeretlen úticél a Linz melletti Mauthausen volt. A Pozsonyhoz tartozó Engerauból¹¹⁴ a Dyonisos hajó vontatta három dunai uszályon április 6-án érkezett a mauthauseni koncentrációs táborba az erődítést végzett magyar zsidók „transzportja”. Ők feltehetőleg az első nagyobb áprilisi magyar zsidócsoporthoz tekinthetők.

A Sopron, Szombathely, Kőszeg, Körmend és Graz környékéről indult csoportok (részben vonattal, nagyobb részben menetben továbbított „transzportok”) 500-2000 tagúak voltak. Legnagyobb részben magyar deportáltakból álltak. Gyakran napi negyven kilométert is maguk mögött hagytak (a hegyekben az ütem igen lelassult).

Az evakuáció elől alkalmilag akadt menekvés. Kiemelkedő példa, hogy Sopronban a gyalogsági laktanyában Almásy Tibor légvédelmi tüzér főhadnagy parancsnokként menedéket nyújtott – a közeli állásépítésről leirhatatlan állapotban érkezett, a városszéli objektumban „leadott” – négyszáz zsidó munkaszolgálatosnak. A 101/16., 108/8., 110/7-

¹¹³ Az SS Nagycenken 244, Balfon 183 volt munkaszolgálatost mérszárolt le a kiűrités előtt. *Szita: Halálérőd.* 158., 134. o. Az erődépítés Kőszegen 2500, Harkán 650, Fertőrákoson 400, Nagycenken összesen 1180, Ágfalván 820, Sopronkeresztúron (Deutschkreuz) 650, a Hidegség melletti Ilonamajorban 1286 volt munkaszolgálatos vagy a fővárosból elhurcolt zsidó életét követelte.

¹¹⁴ Eredetileg Pozsonyligetfalú. A német birodalomhoz csatolva Engeraunak nevezték, ma a szlovák főváros 5. kerülete.

7. sz. kiegészítő munkaszolgálatos századok állományából maradt kényszermunkásokkal együttműködve megvédte őket az elhurcolástól, az SS általi legyilkolástól.¹¹⁵

Egy-egy ezres menetet legalább 15-20 ór kísért. Puskás és karszalagos, esetenként kézigránáttal is felszerelt Volkssturm-tagok,¹¹⁶ karszalagos, valamiként felfegyverzett polgári lakosok voltak. A gyötrelmeket fokozta, hogy az SS-összekötők, a náci párt-megbízottak – a lakosság számára is igen feszült, mind több bizonytalanságot hordozó időszakban – ellenséges hangulatot keltettek, uszítottak az úton lévők ellen.

A menetek átvonultak Felsőőrön (Oberwart), a mai Stájerországon keresztül a Hartberg–Graz–Bruck a d. Mur–Leoben–Trofaiach–Eisenerz–Hieflau–Liesen–St. Gallen, és kétezernyi magyar zsidó a Grác–Voitsberg–Judenburg–Fohnsdorf–St. Johann–Trieben–Rottenmann–Admonst–St. Gallen útvonalon. (A helyi lakosok számára meglepő volt, hogy hosszú évek után újra zsidókat láthattak.) Több megrázó nyomot hagytak a gyaloglók Steyr és az Enns vidékén. A későbbi peranyagok számos bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a meneképtelen, sérült sáncmunkásokat az örök a helyszínen agyonlőtték, nemegyszer brutálisan agyonütötték. Sokan szinte „elhullottak” a kimerültségtől, mások szétzúzott koponyával hevertek az utak árkában.

A Birodalmi Védőállás Niederdonau erővonalának északi szakaszáról a magyar foglyokat főként Királyhidán (Bruck a.d. Leitha) gyülekeztették, majd április elején Deutsch-Altenburgból az Engerauból érkezettekkel együtt uszályokon szállították Mauthausenba. Az erővonal középső és déli szakaszának munkatáboráiból indítottak első nagyobb gyülekezőhelye a Fertő tónál Szentmargitbánya (St. Margarethen) volt. A község évezredes kőbányájában gyűjtötték egybe a beérkező csoportokat. Ezt a gyülekezőt is SS-mészárlások sora előzte meg. Március 24-én és 25-én Rohoncon (Rechnitz) 200-250 magyar zsidót golyóval „likvidáltak”.¹¹⁷

A St. Pöltennél megismételt brutalitások során ismeretlen számú volt munkaszolgálatos veszítette életét. Százak szereztek sebeket, maradandó sérüléseket. Hasonló sorsra jutottak a Délkeleti Fal Steiermark Nord erővonalánál dolgoztatott, a Köszege, Rohonc, Strém térségéből evakuált magyar zsidók. Főleg Eisenerznel és az Enns völgyében – a kitérés, menekvés lehetőségét nem nyújtó útszakaszokon – szenvedték el a vasrudakkal rájuk törő nácik támadásait. A Präbichl 18 %-os emelkedőjénél, Leoben és Eisenerz, majd Eisenerz és St. Gallen között megközelítőleg háromszáz volt munkaszolgálatost lelőttek, súlyosan megsebesítettek a „népfelkelők” és más fegyveresek. (Ügyüket 1946. április 1-je és 28-a között tárgyalta Grazban a brit katonai bíróság. 18 vádlott közül tizet ítélt halálra hétszáz bizonyított gyilkosság miatt.)

Az állásépítő munkatáborokból indított csoportok zöme végig gyalogosan – az SS-ek megújuló rohamát rettegve – általában 15-20 nap alatt, az Alpok magaslatain át (Stájerországot, valamint az eisenerzi és az Enns-völgyi Alpokat átszelve) érte el a parancs szerinti úticélt: a mauthauseni koncentrációs tábor. Stájerország esetében Stefan

¹¹⁵ Almásy Tibort 1987-ben Izraelben a Világ Népeinek Igaza címmel tüntették ki, Kanadában és Magyarországon is több elismerést kapott. Nyugállományú dandártábornok, 1998 óta szülővárosa, Székesfehérvár díszpolgára.

¹¹⁶ A Volkssturm, az ún. népfelkelés egységeit az összeomlás előtti hónapokban szervezték meg. Idős, katonaviselt férfiak mozgósítását, esetenként páncélelhárítási gyors kiképzését jelentette, bármilyen harcérték nélkül.

¹¹⁷ 43 évesen veszítette itt életét a munkaszolgálatból deportált Fenyő László költő. Ötvenhat volt magyar munkaszolgálatost Hitlerjugend-tagok lőttek halomra 29-én Németlövön (Deutsch-Schützen) egy erdőszélen a mauthauseni gyalogmenet előtt.

Karner osztrák kutató arra a megállapításra jutott, hogy a menetekkel összefüggésben „10 000-nél több” magyar zsidó haladt át Stájerországon. Meggyilkolt sáncosok egyes és tömegsírait regisztrálta Nestelbach, Klösch, St. Johann am Tauern, Weisskirchen, Salla és Schemmerhöhe területén.

Más csoportokat bevagoníroztak Felixdorfnál vagy Gramatneusiedlben. Túlnyomó többségük a vasúti szállítás idején semmiféle enivalót nem kapott. (Nélkülözték az addigi minimális ellátást a gyalogszerrel hajtott kényszermunkások is. Az árokparton talált csigákat ették, a virágzó repcét, a fák friss hajtásait tépték le, ha hozzájuthattak.) Előfordult, hogy azonnal Mauthausenban kötöttek ki. Voltak olyan csoportok, melyeket nem Mauthausenba, hanem tovább, közvetlenül az április 13-án használatba vett, Gunsckirchen melletti félkész erdei táborba (Waldlager) irányítottak.

A mauthauseni koncentrációs tábor parancsnoka, Franz Ziereis SS-Standartenführer (már amerikai őrizetben) arról vallott, hogy a védőállás építéséről gyalog „50 000 zsidónak kellett Mauthausenba jönnie. Valójában csekély töredékük érkezett meg”. Az Ausztriában folyó tudományos kutatás szerint a gyalog, vonaton és hajón evakuáltak vesztesége a gunsckircheni végállomásig megközelítőleg nyolcezer-tízezer fő volt.

Az újabb és újabb csoportokat esetenként regisztrálták, mert hely alig akadt. A főtábor az elviselhetetlenségig megtelt. „A sátrakban nem volt fekhely, fűtés, víz, WC, csak vitorlavászon fal és tető. 30-35 centiméter hely jutott egy emberre; oldalukon feküdtek, olyan szorosan egymás mellett, hogy a keményre fagyott föld meglavadt alattuk, és bokáig érő, ragadós, fekete sár keletkezett. Ebbe már csak az feküdt le, aki nem akart többé felkelni. Számuk napról-napra szaporodott.” A pótszállásul szolgáló sátorsorból¹¹⁸ emberroncsok halmazát szállították a hamvasztandók gyűjtőhelyére, a kényszerből nyitott tömegsírokba. Az itt elhaltak száma meghaladta a kétezeret.

A Mauthausenba érkezett utolsó csoportokat már a sátortábor sem tudta befogadni. Ziereis táborparancsnok és törzse április 14-én az új foglósereg Gunsckirchenbe telepítése mellett döntött. Az első ötezres csoportot 16-án, a másodikat 26-án, az utolsót 28-án gyalogosan indították. (29-én részben feloszlatták a Zeltlagert, 2808 foglyot „leírtak”.) Az 55 km-es távolságot az életerő maradékaival három, három és fél nap alatt tették meg. A mauthauseni tábortól a kettős dunai hid mindössze négy km-re volt. Ezen a szakaszon a gyalogmenetek nyolcszáz áldozatának holttestét számlálták meg.

A gunsckircheni menetek magyar áldozatairól névlista, megbízható adatsor nem maradt fenn. A hatezerre tett becslés túlzó, a reális meghatározás még várat magára. Máig előfordul, hogy az országút mentén emberi maradványokra találunk.

A Mauthausen–Gunsckirchen útvonalon (Mauthausen–Ennsdorf–Astern–Rohrbach–Ansfelden–Hasenufer–Pucking–Weisskirchen–Schleissheim–Thalheim–Gunsckirchen) Windpassing és Ennsdorf kisközség közötti rövid szakaszon 33 foglyot gyilkoltak le. Enns városkában a Locher temetőben 1965-ben 87 magyar foglyot exhumáltak. Weisskirchenben 119 áldozat sírja ismert, a parókiaán megőrkítették a temérdek fogoly átvonulását.

A Pucking és Schleissheim közötti úton 120 volt kényszermunkás holtteste feküdt – az egyházi krónika szerint. Schleissheimben hatvan áldozatnak állítottak emlékművet,

¹¹⁸ A Zeltlagerban április 20-án 5802 fő, 5435 férfi és 367 nő szerepelt nyilvántartásban. Hans Maršalek osztrák kutató a nem regisztrált foglyok számát összességében 12 000–15 000 közé teszi. Megközelítő adata nagyrészt fedi az 1945-ben 17 000-re becsült nagyságrendet a táborba 1945 áprilisában beérkezett magyar foglyok számáraól.

Thalheim temetőjében tizenöt áldozat nyugszik. Az adatok sora bizonyítja, hogy a terror gépezete a menet teljes vonalán leplezetlenül, az utolsó hetekig működött.

A guns kircheni fenyőerdőbe április 18-tól érkeztek az első magyar csoportok, és május első napjaiban az utolsó túlélők. A Wels II-nek nevezett guns kircheni tábor (Edt község határában) Mauthausen utolsóként létesített melléktábor volt. A létszám április elsején 2020-at tett ki. A hó végén elérhette a tízezret, de 12 000-15 000 is lehetett. A csontig fogyott – zömmel magyar – foglyok sorait járványok, tífusz és számos más, az éhezés, a tisztálkodás hiánya miatt fellépő betegség ritkította.

Május 4-én és 5-én az amerikai csapatok harc nélkül elfoglalták Linz városát. Ekkor szabadult fel a magyar munkaszolgálatosok fogságának utolsó színhelye. Ezreket gyorsan tábori kórházakba, amerikai egészségügyi gondozásba szállítottak. A további hetekben százak haltak bele a korábbi megpróbáltatásokba.¹¹⁹

Szabolcs Szita

FORCED LABOUR SERVICE IN HUNGARY, 1939–1945

Summary

On the strength of the 1939 Home Defence Act, auxiliary labour service was organised on a military basis in Hungary during the Second World War. On the whole, it was a well-developed system, revised several times. From the summer of 1941, it served as an essentially anti-Semitic institution. It affected more than 100 000 Hungarian men of military age, that were either Jewish by birth or were considered Jewish on the strength of the racial laws.

Jews, nationalities (Romanians, Serbs, Carpatho-Rusyns) and those discriminated on a political basis, were declared unreliable, and were treated separate within the army, in a way that had been ordained. They saw service unarmed, equipped with shovels, picks and spades in most of the cases. Absurdly enough, they were slaving away in their own clothes, using their own equipment, and they were forced to wear distinctive marks. Jews wore a yellow armband; those converted to Christianity wore a white one. In 1944, Jews were also ordered to wear the canary-yellow Star of David in many places. People with the white armband usually worked on the home front, under better conditions than those seeing service in the theatre of operations.

In the Ukraine and in Serbia, the treatment generally depended on the demeanour of the commanders and the guards (the “crew”). For want of control, the Jewish forced labourers were often treated with brutality and sadism. From the autumn of 1942, Minister of Defence Vilmos Nagy introduced temporary amendments in this respect. Until the end of 1943, more than 40 000 forced labourers died on account of torture and agony. Another 25 000 were taken prisoner by or sought refuge at the Soviets.

After 19 March 1944, auxiliary labour service exempted from deportation. Thousands were called up for labour service from the ghettos and the reception camps, which saved both young and old Jews from the gendarmerie and Auschwitz–Birkenau. A new turning point took place with the takeover of Ferenc Szálasi and his party on 15 October 1944: the renewed deportations were extended to Jewish forced labourers. From November to the end of the year, the institution of labour service had been abolished, as the companies were delivered into the hands of the SS on the

¹¹⁹ Pl. a közeli Wels város temetőjében 1085 volt magyar zsidó munkaszolgálatost temettek el. Nagyobb részükön a gondos kórházi kezelés sem tudott segíteni.

Hungarian border. Already deportees, most of them were made work on the fortifications built at the Hungarian–German frontier (Ostwall, Südostwall, later called Reichsschutzstellung).

At the end of March 1945, the SS massacred all the inmates of the labour camps in the borderland that were unable to walk. The rest were forced to march through the Alps to the Mauthausen concentration camp and then to Gunskirchen. These marches took a heavy toll. The survivors were liberated by the US Army on 4 and 5 May.

Szabolcs Szita

LE SERVICE DU TRAVAIL EN HONGRIE, 1939–1945

Résumé

Conformément à la loi 2-1939, le service du travail auxiliaire en Hongrie fut organisé à l'instar de l'armée. Il s'agissait d'un système plusieurs fois modifié et bien structuré. Dès l'été 1941, il fonctionna principalement en tant qu'institution antisémite et concerna plus de 100 000 hommes hongrois, en âge de faire leur service militaire, nés juifs ou qualifiés de Juifs en vertu des lois raciales.

Les requis du travail juifs et les individus appartenant aux minorités nationales (Roumains, Serbes, Ruthènes) ainsi que les personnes fichées pour leurs convictions politiques furent déclarés non fiables et subirent un traitement séparé et distinct au sein de l'armée. Ils firent leur service sans arme, le plus souvent avec une pelle, une pioche et une bêche. Il relève aussi du domaine des absurdités qu'ils travaillèrent dans leurs propres habits et avec leurs propres outils et qu'ils furent obligés de porter des signes discriminatifs. Les Juifs et les Juifs convertis au christianisme durent porter respectivement un brassard jaune ou blanc sur le bras. (En 1944, on leur ordonna, à certains endroits, de porter l'étoile de David jaune canari.) Les brassards blancs travaillèrent, en général, dans l'arrière-pays et dans de meilleures conditions que les requis de la zone d'opérations militaires.

En Ukraine et en Serbie, le traitement dépendait surtout de l'attitude du commandant et de la garde (dite « encadrement »). Faute de contrôle, les requis du travail juifs furent souvent traités de manière brutale voire sadique. Le ministre de la défense, Vilmos Nagy, changea provisoirement cette situation dès l'automne 1942. Jusqu'à la fin de 1943, plus de 40 000 requis du travail périrent à cause des supplices physiques et moraux infligés. Quelque 25 000 tombèrent en captivité des Soviétiques ou trouvèrent refuge auprès de ces derniers.

Après le 19 mars 1944, le service du travail auxiliaire militaire sauva les requis de la déportation. Des milliers de personnes rassemblées dans les ghettos et les camps d'internement furent enrôlées dans le service du travail. Ainsi des Juifs jeunes et plus âgés furent sauvés de la gendarmerie et d'Auschwitz Birkenau. Le 15 octobre où Ferenc Szálasi et son parti prirent le pouvoir constitua le prochain tournant, car après cette date, les requis du travail juifs furent déportés. De novembre à la fin de l'année, l'institution du service du travail fut éliminée, puisque les compagnies furent remises à SS à Hegyeshalom. La plupart travaillèrent, désormais en tant que déportés, à la ligne de fortifications (Ostwall, Südostwall, nommé plus tard Reichsschutzstellung) construite à la frontière entre la Hongrie et l'Allemagne.

A la fin de mars 1945, dans les camps de travail frontaliers le SS assassina les anciens requis incapables de marcher. Les autres durent marcher à travers les Alpes jusqu'aux camps de concentration de Mauthausen et de Gunskirchen. Beaucoup moururent en chemin. Les survivants furent libérés par l'armée américaine les 4 et 5 mai.

Szabolcs Szita

DER ARBEITSDIENST IN UNGARN, 1939 – 1945

Resümee

Zur Zeit des Zweiten Weltkrieges wurde der in Ungarn auf Grund des Gesetzesartikels 1939: II. funktionierende Arbeitsdienst auf militärischer Grundlage organisiert. Es war ein mehrfach modifiziertes, im Grunde gut ausgebautes System. Ab dem Sommer 1941 funktionierte es als Institution gegen Juden und betraf mehr als 100 Tausend ungarische Männer im wehrfähigen Alter, die als Juden geboren worden waren oder auf Grund der Rassengesetze als Juden galten.

Die jüdischen Arbeitsdienstler, die Vertreter von nationalen Minderheiten (Rumänen, Serben, Ruthenen) und die wegen ihrer politischen Haltung registrierten Personen galten als unzuverlässig, so wurden sie innerhalb der Armee gesondert und gemäß der für sie vorgeschriebenen Methoden behandelt. Der Dienst wurde von ihnen ohne Waffe, meistens mit einer Schaufel, einer Picke und einem Spaten verrichtet. Zu den Absurditäten gehört, dass sie in ihren eigenen Kleidern und mit ihrer eigenen Ausrüstung roboten mussten und gezwungen wurden, diskriminierende Symbole zu tragen. Die Juden trugen an ihrem Oberarm eine gelbe Binde, die zum Christentum übergetretenen eine weiße. (1944 wurden sie mehreren Orts auch zum Tragen des kanariengelben Davidsterns gezwungen.) Die Personen mit einer weißen Binde arbeiteten zumeist im Hinterland und zu besseren Bedingungen, als diejenigen, die auf Operationsgebiet Dienst leisteten.

In der Ukraine und in Serbien hing die Art des Umgangs mit den Arbeitsdienstlern in erster Linie vom Verhalten des Kommandanten und des Wachpersonals (des sog. „Rahmens“) ab. Wegen fehlender Kontrolle wurden die jüdischen Arbeitsdienstler vielerorts brutal, auf sadistische Weise behandelt. Das wurde zeitweilig ab dem Herbst 1942 vom Minister für Landesverteidigung, Vilmos Nagy, verändert. Bis 1943 starben mehr als 40 000 Arbeitsdienstler infolge der physischen und seelischen Qualen. Fast 25 000 kamen oder flohen in sowjetische Gefangenschaft.

Nach dem 19. März 1944 gewährte der Aushilfsarbeitsdienst Asyl vor der Deportation. Aus den Ghettos und den Sammellagern wurden Tausende zum Arbeitsdienst einberufen; der Gendarmerie gegenüber wurden auch junge und alte Männer vor Auschwitz-Birkenau gerettet. Die erneute Wende trat am 15. Oktober mit der Machtergreifung von Ferenc Szálasi und seiner Partei ein. In die neu eingeleitete Deportation wurden auch die jüdischen Arbeitsdienstler einbezogen. Vom November bis zum Ende des Jahres wurde die Institution des Arbeitsdienstes aufgelöst, weil die Kompanien bei Strass-Sommerein (Hegyeshalom) der SS übergeben wurden. Die meisten von ihnen mussten – nunmehr als Deportierte – am Festungssystem an der ungarisch-deutschen Grenze (Ostwall, Südostwall, später Reichsschutzstellung) arbeiten.

Ende März 1945 wurden in den Arbeitslagern des Grenzgebietes die ehemaligen Arbeitsdienstler, die nicht mitmarschieren konnten, von der SS ermordet. Die anderen kamen nach einem verlustreichen Fußmarsch über die Alpen ins Konzentrationslager Mauthausen, von dort nach Gunkirchen. Die Überlebenden wurden am 4. und 5. Mai von der amerikanischen Armee befreit.

Сабольч Сита

ТРУДОВАЯ ПОВИННОСТЬ В ВЕНГРИИ В 1939–1945 ГОДАХ

Резюме

В период второй мировой войны вспомогательная трудовая повинность в Венгрии была организована на военной основе на основании кодекса II 1939-го года. Была сформирована хорошо отработанная система, неоднократно модифицированная. Начиная с лета 1941 года

она действовала решительно как антисемитская организация. Она затронула более 100 000 венгерских военнообязанных мужчин, родившихся в еврейских семьях или на основании расовых законов провозглашенных евреями.

Призванных нести трудовую повинность евреев и других представителей малых национальностей (румын, сербов, русинов) и поставленных на учет по политическим основаниям лиц провозгласили ненадежными, они были сгруппированы в отдельные формирования внутри армии по предписанным специально для них правилам. Свою воинскую повинность они несли без оружия, большей частью с лопатами, кирками, ломом в руках. К абсурдным отличиям относится и тот факт, что проходившие службу в частях трудовой повинности работали в собственной гражданской одежде и с собственными рабочими средствами, обязаны были носить дискриминативные отличительные знаки. Евреи носили на предплечье руки желтую повязку, а народности, принявшие христианство, носили повязку белого цвета. (в 1944 году для них было предписано также ношение звезды Давида канареечного цвета). Меньшинства с белыми повязками в большинстве случаев отбывали повинность в тылу, их положение было гораздо лучше по сравнению с теми, кому нужно было служить на территориях, где проходили военные операции.

На Украине и в Сербии обращение со служившими в трудовых отрядах в основном зависело от поведения, настроенности командиров, охранников (называемых „кадрами“). За отсутствием контроля, проверок с отбывавшими трудовую повинность в большинстве случаев обращались грубо, садистским образом. Начиная с осени 1942 года Министр военных дел Надь Вильмош, на время изменил это положение. До конца 1943 года умерло, погибло по причине физических и моральных издевательств более 40 000 отбывавших трудовую повинность. Приблизительно 25 000 человек попало в советский плен или дезертировало на сторону советских войск (в тот же плен).

После 19 марта 1944 года служба по трудовой повинности стала прибежищем от депортации. Из еврейских гетто и концлагерей тысячами призывали на отбывание трудовой повинности. Молодые и пожилые мужчины-евреи таким образом спасались от расправы жандармов, от гибели в Аушвитце-Биркенау. Новый поворот в этой ситуации произошел с приходом к власти Салаши Ференца и его партии 15 октября 1944 года. Была возобновлена депортация, на которую были отправлены и евреи, отбывавшие трудовую повинность. С ноября до конца года институт трудовой повинности был ликвидирован, так как роты с отбывавшими трудовую повинность были переданы в руки СС-цев. Основное большинство отбывавших ранее трудовую повинность евреев – уже в качестве депортированных – было направлено на работы по строительству системы крепостей, строившихся на венгеро-германской границе (Оствалл, Зюдоствалл, позже названные Имперским оборонительным рубежом (Reichsschutzstellung).

В конце марта 1945 года неработоспособные узники из числа бывших отбывавших трудовую повинность в трудовых лагерях пограничной зоны были уничтожены СС-цами. Оставшиеся в живых были направлены пешком через Альпы в Маутхаузенский концлагерь а оттуда также пешком в Гунскирхен. Во время переходов большинство из них погибло. Оставшиеся в живых были освобождены американской армией 4 и 5 мая 1944 года.

FELHÍVÁS

A Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága közzéteszi,
hogy a *Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság* következő,

31. konferenciája,

a trafalgari tengeri ütközet. 200. évfordulójára emlékezve,

2005. augusztus 21–28. között Madridban

kerül megrendezésre

„Szárazföldi és tengeri hadviselés a trafalgari csata korában”

címmel,
a következő szekciókban:

Diplomáciai, stratégiai, hadművészeti
és hadigazdasági aspektusok

A szárazföldi hadviselés szervezete,
fegyverzete és taktikája

A korszak haditengerészetének szervezete,
fegyverzete és taktikája

Az Európán kívüli világ hadművészete.

A konferencia szervezői által előírt gyakorlatnak megfelelően
jelentkezni a Magyar Nemzeti Bizottság titkáránál,
dr. Balla Tibor őrnagynál lehet (1014 Budapest, Kapisztrán
tér 2–4.), aki a szükséges nyomtatványokat is biztosítja.

A konferencia nyelve: angol, francia és spanyol.

Jelentkezési határidő előadás tartására a felhívás megjelenését
követő három héten belül. A 250 eurós részvételi díj 2005. március
30-ig utalandó át. A konferenciáról bővebb információk a

www.cidhm.com honlapon található.